

DUPCSIK CSABA¹

VAGY INKÁBB SÍRNUNK KELLENE?

SZUBJEKTÍV BESZÁMOLÓ EGY KONFERENCIÁRÓL

„Makro, mikro, kvanti, kvali” – útban a vegyes módszerek és megközelítések felé?

Szervező: MTA Szociológiai Kutatóintézet

2011. október 27., MTA Budapest I. Országház u. 30. Jakobinus terem

A konferencia letölthető előadásai az [MTA SzKI honlapján](#) megtalálhatók

A konferencia kockázatos műfaj. Nem könnyű jó témát találni, jó előadókat és jó hallgatóságot mozgósítani, s egyik csoportot sem magától értetődő a kreatív megnyilvánulásokra „rávenni”. De még ha mindez sikerül is, ha érdekes előadások és releváns hozzászólások lesznek, ezek sorozata akkor sem okvetlenül „áll össze” egy koherens egészé.

Jelen esetben azonban egy kivételesen jól sikerült konferenciáról szeretnék írni. Beszámolómm nem próbálja valamennyi előadás és hozzászólás jegyzőkönyvszerű összefoglalását nyújtani – egy ilyen absztrakt-gyűjteményből éppen a lényeg maradna ki, tehát a folyamat, amelynek során az előadások és hozzászólások összekapcsolódtak, vitába szálltak egymással, vagy éppen beszédes hallgatással kerülték a vitát, és így tovább. Írásom tehát *az előadást mint olyat* próbálja megragadni, ami azzal jár, hogy az ott elhangzottakat értelmezve ismerteti, általában nem az elhangzás, hanem az interpretáció logikájának sorrendjében. Mindez természetesen annak kockázatát is jelenti, hogy esetenként a hivatkozott előadók nem érzik sajátjuknak a nekik tulajdonított gondolatokat. Ha ilyesmi előfordul, akkor előre is kérem az előadók és hozzászólók elnézését, akárcsak az említések elkerülhetetlen szelektivitása miatt. Az emiatt keletkezett kényelmetlen érzéseimet a következőképp próbálom racionalizálni: ha egy szakmai

érdeklődőnek egy-egy cím vagy előadó neve felkelti az érdeklődését, akkor nagy valószínűséggel amúgy is megtalálhatja az előadás gondolatmenetét kifejtő publikációt (legalábbis, előbb vagy utóbb). Ennek megkönnyítésére, illetve némi elégtételként a később nem említett előadók és hozzászólók számára, lássuk az utolsó percek kényszerű változtatásai után előállt tényleges menetrendet.

Kovács Imre: *Megnyitó*

Szalai Júlia: *Szegénység és etnicitás különböző megközelítések prizmáján*

Lengyel György – Göncz Borbála – José Real-Dato:

Az európai elit és a közvélemény gazdaságpolitikai preferenciái. Makro és mikro magyarázatok

Felkért hozzászólók: Gyáni Gábor, Örkény Antal; hozzászólók: Letenyei László, Gerő Márton, Wessely Anna, Kolosi Tamás

Pászka Imre: *A tudományos megismerés alternatív eljárásai*

Huszár Ákos: *Probléma és módszer*

Felkért hozzászólók: Tóka Gábor, Kolosi Tamás; hozzászólók: Róbert Péter, Lengyel György, Huszár Ákos, Czoch Gábor

Szabari Vera: *A szociológiai tudás termelési módja és a diszciplína megszilárdulásának összefüggései Magyarországon*

Róbert Péter: *Vegyes megközelítések, vegyes módszerek, oktatáskutató példák*

Szántó Zoltán: *A mikro-makro relációk az analitikus szociológiában*

Felkért hozzászólók: Czoch Gábor, Wessely Anna; hozzászólók: Tóka Gábor, Lengyel György, Szántó Zoltán

Vörös Miklós: *A kultúra: a cselekvés kontextusa és a kutatás helyszíne*

Rácz Attila: *Mintavétel a terepen*

Felkért hozzászólók: Sárkány Mihály, Letenyei László; hozzászólók: Gyukits György, Vörös Miklós, Szántó Zoltán, Pászka Imre

Kovács Éva: *Zárszó*

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

Egy konferencia sikerességének egyik szükséges, bár nem elégséges feltétele tehát a jó témaválasztás. A címben szereplő kategóriapár segítségével azonban azonnal a szociológia fogalmi hálójának központi csomópontjait tapogathatjuk ki; elméleti kulcsfogalmakról van szó, amelyek ugyanakkor annyi gyakorlati vonatkozással bírnak, hogy az empirikus beállítottságú kollégákat is gondolkodásra készíthetjük. S mint újra meg újra elhangzott: a két szembeállítás keresztbemetshi egymást, tehát különböző kombinációk létezhetnek.

Megkockáztatom: a mikro-makro dimenzió értelmezésében mutatkozott a nagyobb konszenzus. Ez azt jelenti, hogy a felszólalók általában egyetértettek abban, hogy relativizálható, mi számít mikro-, vagy makroszintnek (illetve mezoszintnek); hogy a mikroszintű elemzések gyakran kifejezetten érdekesek és inspirálóak, ugyanakkor gyenge pontjuk az általánosíthatóság.

Némi leegyszerűsítéssel: ezen konszenzuson belül csak a hangsúlyok – esetleg az általános habitus, az optimista vagy pesszimista alkat – kérdése, hogy valaki azt emeli ki, hogy a pohár „félíg üres” vagy „félíg tele” van. Wessely Anna például úgy fogalmazott, hogy a „mikrotörténeti munkák általában élvezetes olvasmányok, de időnként meredek általánosításokat engednek meg maguknak”, míg éppen egy történész, Czoch Gábor szállt vitába ezzel a szemlélettel. Szerinte például „Nagy Ágnes disszertációja az 1945-53 közötti budapesti lakáshelyzetről remekül mutatja, hogyan épült ki az össztársadalmi diktatúra; s ez nem az egyetlen felhozható példa a mikrotörténeti eredmények általánosíthatósága kapcsán”.

A kvalitatív-kvantitatív szembeállítás értelmezésében már nagyobb feszültséget lehetett érezni a két pólus között – erre utalt pusztán az is, milyen sok előadó érezte szükségességét annak, hogy *tagadja* ezt a feszültséget. Kevésbé sarkítva: az explicit szembeállítás helyett a legtöbben vagy kritikai hangot ütöttek meg egyik vagy másik (esetleg mindkettő) megközelítéssel szemben, vagy a „határsértő”, illetve a kombinált módszereket hangsúlyozták, s erre hoztak példákat. A vita dinamikájának azonban kifejezetten jót tett, hogy akadtak olyan előadók is, akik karakteresen kiálltak a kvanti vagy a kvali „oldal” „mellett”. Az utolsó mondatnál nem ironizálni akartam: érezhetően a konferencia résztvevői is hasznosnak, nem pedig zavarónak értékelték az ilyen karakteres megnyilvánulásokat.

Lehet persze, hogy Kolosi Tamás nem értene egyet a fenti sarkított megfogalmazással. Két hosszú felszólalásában, amelyek együtt kitöltötték volna egy előadás időkeretét is,² úgy fogalmazott, hogy ő *a nemzetközi szinten sztenderdizált módszerek mellett* tör lándzsát. Ugyanakkor azt is világossá tette, hogy ezen a téren lényegi különbséget lát: a kvantitatív vizsgálatok területén tudományosabb és megalapozottabb módszerek alakultak ki, mint kvalitatív területen. „A kvali sztenderdizáció gyerekcipőben jár, ott tartanak, ahol a kvanti módszerek tartottak az 1950-es években. Ettől [az előbbi] még lehet érdekes, de...”

Az utoljára idézett³ megnyilvánulás egy klasszikus fejlődésmodellt feltételez, amelyben a kezdetben diffúz és „filozofikus” eszmeáramlatok, a módszerek fokozatos fejlődésével eljutnak a tudomány-státusig („science”). Erre a modellre nem csak azért *nem* ütném rá a „pozitivisták” címkét, mert ez a kifejezés az elmúlt fél évszázad tudományelméleti vitáiban szinte már megbélyegzéssé vált⁴, hanem azért is, mert igazságtalan lenne. Ha Kolosi a szó pontos értelmében véve pozitivisták lenne, akkor a „megalapozott, objektív, igazolható ismeretek felhalmozásával” jellemezte volna a szcientizálódás folyamatát (amely a kvalitatív irányzatokat eleve kizárta volna). Ő azonban a professzionális és nemzetközileg sztenderdizált megismerési módszerek szerepéről beszélt, érvelése tehát bizonyos mértékben konstruktivistának is tekinthető – tudomány az, amit a globális (szakmai) társadalom tudománynak tekint. Nekünk pedig ehhez kellene, illetve ehhez lenne érdemes alkalmazkodnunk. Minden mérés normatív – állította Kolosi –,

² „Soha nem volt erősségem, hogy rövid legyek” – ironizált saját magán több alkalommal is.

³ Nem készítettem felvételt az előadásokról, de folyamatosan jegyzeteltem a notebookomba, s rendszeresen igyekeztem a szó szerinti fordulatokat is azonnal legépelni. Amikor „idézeteket” adok a megszólalók szájára, akkor ezekre támaszkodom, bár általában stilizálva, néha még olyankor is, amikor biztos vagyok abban, hogy betű szerint gépeltem; de mindig a maximális *tartalmi hűségre* törekedve. Példának okáért, az utolsó Kolosi-idézet szövegkörnyezete a jelenidőben készült, estig több mint 20 ezer leütés terjedelembre bővülő jegyzetben így nézett ki (a dőlt betűs formázást később, de még a konferencia folyamán alkalmaztam; az elgépelést kivételesen nem javítottam): A kvantitatív módszerekre azért kialakult egy nemzetközi sztenderdje, míg a kvalinak nem. „Ettől még lehet érdekes...” De. „A történészek tényleg előttünk járnak” De: a kvali sztandardizáció „gyerekcipőben jár”; ahol a kvanti módszerek tartottak az 1950s-ben. „Fejlesztéseket hajtsunk végre” a kvali területen...

⁴ A konferencián például Tóka Gábor minősítette így egyes kvanti kollégáit: „naív pozitivisták, 19. századi episztemológiai elképzelésekkel”.

de ha nemzetközileg sztenderdizált skála alapján mérünk, „akkor [azok] legalább egy nagyobb közösség normáit tükrözik”. Kolosi nonszensznek tüntette fel a gyakorlatot, „hogyan jön a fiatal kolléga, hogy hogyan lehetne ezt lekérdezni”, a bevett nemzetközi módszerek alkalmazása helyett.

A fent idézett kvázi-előadás azonban nem volt mentes az ellentmondásoktól sem. Kolosi ugyanis egy másik fejlődésmódot is felvázolt, amikor arról beszélt, hogy a kvanti módszereknek volt megismerési szerepe is, de legalább ennyire fontosnak számított a legitimációs szerep. Amikor – szerinte a 20. század közepén – eluralkodott a szociológián a számszerűsítés szelleme, akkor ezt a kortársak úgy értékelték, hogy „végre, science vagyunk mi is!” Kolosi ezen másik narratívájában a 20. század közepén egy ideig „mindenki kvanti elemzéseket csinált, kivéve Bourdieu-t, aki ugyan bűnösség empiriát művelt, de túl okos volt ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyják”. Kolosi azonban ezt követően tisztán intellektuális szempontokkal magyarázta, miért ingott meg – szerinte – a kvantitatív módszerekbe vetett hit. Az előadó szerint ezt a székszist az magyarázza, hogy az egyes kutatók egyre precízebben mondtak egyre lényegtelenebb dolgokat, „kialakultak a gondolat nélküli adatgyárak”. Majd, mintegy segédhipotézisként, megkérdőjelezte magát ezt a precizitást is, mondván, hogy a szociológiában nyomasztóan magas a rossz mérések aránya, illetve hogy „egy természettudós röhögőgörcsöt kap a skáláinkon” és így tovább.

Mindez meggyőzően hangzott, mindazonáltal hiányoltam azt a megjegyzést is, amelyből kiderülhetett volna: a „kvantifikáló legitimációs stratégia” nem vált be. A kifejtés szétfeszítené ezen írás kereteit, de enélkül is megkockáztatnám az állítást: a társadalomtudományok tekintélyének korunkban már letagadhatatlan megingása független attól, mennyire matematizált, vagy mennyire „puha” módszereket alkalmaznak.⁵

⁵ Hans Ulrich Gumbrecht közelmúltbeli magyarországi látogatása kapcsán adott egy érdekes interjú: „Tegnap este a német tévében politikusok érkeztek az eurózóna és az EU előtt álló kihívásokról. Meghívtak egy professzorasszonyt, a téma legnagyobb szakértőjét, a közgazdaságtani Nobel-emlékdíj egyik esélyesét is. A kritikusok szerint ő volt a műsor legérdekesebb szereplője. De a politikusok egészen röhejes mértékben hagytak figyelmen kívül mindent, amit mondott. Miért? Mert egy tudós véleménye egyszerűen nem releváns, a tudománynak gyakorlatilag nincs hatása a valóságra. Pedig mégiscsak a közgazdaságtudományról van szó, és Németországról, ahol van némi hagyománya az akadémiai életnek, és relatíve nagy tisztelet övezi a tudományos beszédet.”

Hát az elméleti megközelítések? „Ha valaki lépni tud, az mi vagyunk”, fogalmazott a konferencián Wessely Anna, nem a kvantik. Igaz, rögtön ezután mintha kerülni próbálta volna annak látszatát, hogy dominanciát, orientáló, meghatározó szerepet igényelne az elméleti megközelítések számára: „Jönnek, hogy van egy kutatásom, adjál hozzá utólag elméletet egy előszóba, vagy fordítva, mond meg, mit kutassak – hát ez a vég... ezért tanítok én már csak módszertani kérdéseket.” Az ön-relativizálás ellenére azonban markánsan megfogalmazódott a – vulgáris leegyszerűsítéssel – pro-kvanti álláspont, amely több résztvevő számára is rokonszenvesnek tűnhetett. Vörös Miklós érezhető célzással megjegyezte például, hogy az amerikai antropológusok immár hivatalosan sem tartanak igényt a „science” státusra. Czoch Gábor rámutatott, hogy a történettudományban hasonló székszis érzékelhető a kvantitatív irányzatokkal szemben, mint amilyenről a szociológus résztvevők a saját tudományuk kapcsán beszámoltak – csak éppen a magyar történettudományban úgy volt „anti-kvanti reakció, hogy nem volt akció” (néhány „magányos harcost”, mint a nevesített Bácskai Verát vagy Benda Gyulát leszámítva). Tóka Gábor politológusként olyannak ábrázolta diszciplínáját, ahol erős a kvantitatív megközelítés túlsúlya; saját magát ironikusan „álcázott konstruktivistaként” jellemezte, akit állandóan elárul az „akcentusa”.

Szalai Júlia előadásában többek között arról beszélt, hogy a szegénységre vonatkozó kvantitatív kérdések alapján megtudhatjuk, mekkora a társadalmi egyenlőtlenség mértéke. „De hogy ez a [szegény vagy elszegényedett] ember kicsoda...”, hogyan él, milyen ambíciói vannak, hogyan éli meg a szegénységét, milyen stratégiák segítségével próbál megküzdeni vele, s következésképpen milyen szegénység felszámolását/enyhítését célzó programokkal kell őt megkeresni – ezt az ilyen vizsgálatokból sosem tudhatjuk meg.

Örkény Antal „beugró” felkért hozzászólóként nem állította szembe egymással explicit módon a kvalitatív és kvantitatív vizsgálatokat. Ugyanakkor (Szabó Ildikó elmondására, illetve Kovács Évával közösen végzett kutatására hivatkozva) szinte

Gumbrecht a példázatot annak illusztrálására hozta fel: miért gondolja, hogy a „humán tudományoknak” szakítaniuk kellene a tudományos beszédmóddal, lemondaniuk arról a retorikáról, „hogyan nálunk van az igazság, és a politika meg a gazdaság szereplőinek a humán értelmiségre kell hallgatniuk.” (Urfi Péter: „Az anarchia az erősségünk”, Magyar Narancs, 2011. szeptember 23. 10. o.)

nosztalgikusan beszélt a rendszerváltás előtti korszak „testesebb, súlyosabb” szociológiájáról, amikor a kérdőívek „minden második kérdése nyitott kérdés volt” s amikor „léteztek még nagy értelmezési keretek”. A mai kvantitatív kutatások már nem ennyire „fertőzöttek”⁶ kvalitatív elemekkel, s Örkény mintha ennek következményeként írta volna le a jelenlegi szociológia legnagyobb problémáját: hogy „nem tud a dolgoknak jelentést adni... A mai magyar társadalom értelmezési keretek híján van”.

Tulajdonképpen a fentiekhez hasonló gondolatoknak próbált irányt szabni a konferenciát szervező intézet vezetőjeként Kovács Imre amikor feltette a kérdést: „Feltételezve, hogy nincsenek anyagi terhei – teljesen irreális lenne egy olyan kutatás, amely a magyar társadalom... egészéről (szerkezetéről, struktúrájáról?) mond érvényes dolgokat?” Érdemi választ nem kapott, s ebben nyilván nem csak az idő előrehaladta játszott szerepet – nem sokkal a zárzó előtt jártunk⁷ – hanem egy nem reflektált, és tulajdonképpen nehezen verbalizálható probléma is. Nevezetesen, hogy a „releváns értelmezési keretek” létrehozásának kísérletei közben a szociológia különböző jelentős aktorai nem csak egy hivatás egymással többé-kevésbé szolidáris, személyes kapcsolatokkal is összefűzött tagjai, nem csak egymás segítői, akár munkatársai, de egyúttal egymás vetélytársai is. Mindebből különböző stratégiák következnek, amelyek összehangolása nyilván nem mindig könnyű.

Örkény szerint a kutatások megrendelői/fogyasztói „nem reflexiót kérnek, hanem hogy mondják meg nekik”, hogyan működik a társadalom. Bár ebben a gondolatban határozottan méltányolandó a szociológiai reflexió,⁸ hiányolom a továbbgondolást: mi van akkor, ha a szociológiai értelmezési keret ellentmondásba kerül a megrendelő prekonceptióival és/vagy érdekeivel?

Mint Kovács Éva zárszavában is megállapította: Vörös Miklóson kívül egyedül Szalai Júlia foglalkozott a „hogyan válik politikává a metodológia”-iránnyal. S ezt nem csak

⁶ Félreértések elkerülése végett: kivételesen nem az előadó metaforájáról van szó.

⁷ Ezt követően a zárzóig, ha nem tévedek, egyedül Letenyei László szólalt hozzá. Ő a „mozaik, pontosabban a kaleidoszkóp metaforáját” javasolta a magyar társadalom megragadásakor. Talányos válasz, amely egyszerre értelmezhető „bizonyos mértékben: igen”-nek, illetve határozott „nem”-nek is.

⁸ Ez ugyanis ironikusan ritka volt a konferencián – a diszciplína problémáit sokkal gyakrabban magyarázták intellektuális okokkal.

a három bekezdéssel feljebb ismertetett módon tette, hanem „szegénység etnicizálásával” kapcsolatban kérdezett rá arra, hogy mit tesz ma a társadalom, vagy a társadalom elitje az (ilyen és ehhez hasonló) hamis társadalomképek lerombolása érdekében? Nyilván egyetlen hallgatónak sem lehettek illúziói a válasszal kapcsolatban: nem sokat. Az elkedvetlenítő konklúzió súlya alatt senki sem reflektált a szónoki kérdés implicit állítására, vagy inkább sugallatára: mi más lenne a szociológia hivatása, ha nem a társadalomban elterjedt társadalomképek meghatározása, vagy legalábbis befolyásolása, esetleges „kiigazítása”. Ugyanakkor ezen gondolat tudatosítása és felvállalása maga után vonja annak a kérdésnek az újragondolását is, hogy „ki a megrendelő/fogyasztó” – méghozzá metaforikus és konkrét értelemben egyaránt – a szociológiai kutatások esetében. De lehet, hogy tévedek, s ezen kérdések megvitatása már kivezetett volna a konferencia tematikájából.

Az előadások és hozzászólások egy harmadik vonulata a vegyes vagy kombinált módszerek mellett érvelt. Róbert Péter, aki szerint az ilyen „mixed methods... kifejezetten divatos történetnek számítanak” a nemzetközi szakirodalomban, a PISA-vizsgálat jó példa a makro-, mezo- és mikroszintű vizsgálatok összekapcsolására.⁹ A levezető Kovács Éva meg is jegyezte, hogy „ez volt az első, valamennyire optimizmust sugárzó előadás”, de ez nem bizonyult „devianciának”, ugyanis Szántó Zoltán ezt követő előadása arról szólt, hogyan próbálja konceptualizálni a mikro-makro kapcsolatokat az analitikus szociológia irányzata.

Viszonylag nagy hangsúlyt kapott a konferencián két kérdés, amely első pillantásra a terepen alkalmazott módszerek problémája, de mint a felvetői hangsúlyozták: a diszciplína alapfeltevéseinek újragondolását is kikényszeríti. Az egyik ilyen probléma: a válaszmegtagadási arányok növekedése. „90 éve, amikor elkezdték a kvantitatív kutatásokat, az emberek még szívesen válaszoltak”,¹⁰ emlékeztetett Rác Attila, hogy felvezesse: legutóbbi szegedi adatfelvételük során a mintába kerültek jó felét

⁹ Amelyben a makroszint az országos szintnek felel meg – jogosan, bár feltehető a kérdés, hogy akkor minek számít a nemzetközi összehasonlítás szintje? Czoch Gábor, bár nem Róbert Péterrel vitázva, de figyelemre méltó megjegyzést tett: az egyik szociológusok számára is fontos történész, Fernand Braudel az *Anyagi kultúra*-ban tulajdonképpen a Föld valamennyi kultúrájának összességét kezelte elemzése legfelsőbb szintjeként.

¹⁰ Kolosi Tamás felszólalásában arról anekdotázott, mennyire hitetlenkedve fogadták nyugati kollégák, amikor ők 96%-os válaszadási arányokról számoltak be. „Rendőr is ment a kérdezőbiztossal?” A demokratizálás aztán nálunk is sokat rontott a válaszolási hajlandóságon.

ki kellett ejteni. „Állíthatjuk-e, hogy [ez a vizsgálat] reprezentatív vagy sem?” Wessely Anna itt közbekiabált: „nem!” Letenyei László – aki Rác Attila előadásának társszerzője is volt – ezt követő hozzászólásában azt állította, hogy „az Egyesült Államokban már 70%-os a válaszmegtagadás aránya”. Letenyei radikális következtetést vont le a megállíthatatlannak tűnő tendenciából: „a kvanti kutatás, mint olyan létjogosultsága megszűnt.” Megoldásként „a három lábra állást” javasolta: az elmélet és a módszertan művelése mellett „el kellene tanulni az antropológusoktól a terep tiszteletét... A terepmunkás rehabilitációja mellett kardoskodom.” Inspiráló gondolat, érdemes lesz figyelni, mikor jelenik meg a kellő kifejtés és bizonyítás.¹¹ A „sportszerűség” kedvéért azonban el kell ismerni, hogy Szántó Zoltán ezt követő megjegyzésében is van igazság: „mielőtt végleg eltemetnénk a kvantitatív kutatásokat”, tudatosítsuk, hogy ez a technika nem csak kérdőívezést jelent, vannak alternatív vizsgálati formák is.

A másik „alkalmazott módszertani” probléma lényegét Gyukits György fogalmazta meg a legfrappansabban: a válaszmegtagadásnál „csak az a rosszabb, amikor válaszolnak.” Szakmabeliek számára kifejezetten élvezetes történeteket mesélt arról, hogy „terepszínű szociológusként” volt jelen a Dzsumbujban, amikor „egy KSH-s hölgy kiskosztümben” megjelent és adatokat vett fel. Ő viszont ott maradt a hölgy távozása után is, amikor szép lassan kiszedte az adatközlőkből, mikor és miért hazudtak – teljesen tudatosan. A másik története talán még tanulságosabb volt: szinte a véletlennek köszönhetően szokatlanul hosszú és intenzív, 10 interjút magában foglaló kutatásba bonyolódott egy erdőlakó hajléktalannal. Általában egyetlen mélyinterjút is megbízható adatforrásként szoktunk kezelni – jelen esetben viszont a 8. beszélgetés során derült ki, hogy az interjúalany élettörténetének mely alapvető narratíváiban csúsztatott, illetve milyen meghatározó jelentőségű tényeket hallgatott addig el.

Érdekes módon nem került szóba egy másik „mérési” probléma, amely relativizálhatja a „számszerűsíthető adatokkal dolgozó kvantitatív elemzés – puha interpretációkkal dolgozó kvalitatív elemzés” sztereotip szembeállítását. (Előadásának címe alapján feltételezhető, hogy Székelyi Mária előadása – „Higgyünk-e a számoknak? Kritika és kételkedés” – tárgyalta volna ezt a kérdést, ezért is, és természetesen minden más szempontból is, sajnálatos, hogy vis maior miatt elmaradt). Arról van szó, hogy a szociológiai kérdőívek kérdéseire adott válaszok megoszlásait ugyanolyan *adatoknak*

¹¹ Elnézést kérek, ha ez már megszületett, csak én vagyok tájékozatlan.

tekinteni, mint a bolygók röppályájának jellemzőit a csillagászatban – erősen megkérdőjelezhető.¹² A kérdés maga egy mesterséges szituációt hoz létre, amelyben számos esetleges tényező befolyásolhatja a választ, a bejelölt számszerűsíthető válaszlehetőséget pedig értelmezés, még gyakrabban: értelmezések hosszú és törekeny lánc köti össze az operacionalizálni kívánt jelenséggel, miközben finoman szólva sem biztos, hogy a kéredezett és a vizsgálatvezető értelmezései teljesen egybeesnek, és így tovább, és így tovább.

A „módszertanos” kollégák gyakran elfelejtik azt az értelmezések által tört, konstruktumokkal kikövezett utat, amelyen szerintük a megbízható és objektív (= értelmezésektől független, nem konstruált) „számokig” eljuthatnak. Már az első klasszikus könyv, amely adatsorokat próbált elméleti tézisek alátámasztására használni, tehát Durkheim *Öngyilkossága* kapcsán is sokan kihangsúlyozták: minden egyes szám mögött, amely azt mutatja, hogy adott országban mennyi az öngyilkosságok száma, a különböző hatósági emberek és a hozzátartozók sok ezernyi értelmezése és interakciója áll. S akkor még nem is beszéltünk például arról: Durkheim korában a legtöbben „végelgyengülésben” haltak meg, majd e mutató, hosszú csökkenés után, már évtizedekkel ezelőtt szinte eltűnt a halálokok listájáról – miközben a születéskor várható élettartam megduplázódott. Mindez *nem* jelenti azt, hogy a statisztikákra alapozó megállapítások a halálozási tendenciákról ne lennének nagyságrendekkel megbízhatóbbak, mint azok, amelyeket

¹² Kérem Thomas Kuhn és az utolsó fél évszázad seregnyi tudományelméleti szakértőjének szíves elnézését. Lehet, hogy valamilyen módon a természettudományos tények is társadalmi konstrukciók, ahogy túlnyomó többségük állítja, de egyre inkább úgy érzem, hogy szegény, már az 1960-as években lesajnált antikonstruktivista tudományfilozófusoknak legalább abban igazuk volt, amikor azt dünyögtek: „azért van különbség”. Még ha el is felejtjük azt a trágársággá vált kifejezést, hogy „objektív valóság” – a természettudományok képesek arra, hogy saját területükön egy-egy paradigmát tegyenek uralkodóvá, míg a szociológia erre még jobb korszakaiban sem volt képes.

S a paradigmák alatti szinten még zavarbaejtőbb a sokszínűség. Léderer Pál idéz egy amerikai kutatást: ez a legtekintélyesebb amerikai szociológiai szaklapok 12 évfolyama kutatási beszámolóiban összesen 2080 különböző skálát vagy indexet regisztrált; ezek 71,7%-át csak egyszer használták, s mindössze 47-et (2,26%) alkalmaztak több mint 5 esetben; 21 „kohézió”-vizsgálatban 18 különböző skálával és indexszel, ill. a bűnözés és deviancia kérdését vizsgáló 64 kutatásban pedig 47 mércével találkozottak (Léderer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege*, Budapest: Új Mandátum, 2002. 130. o.) Nehéz elfogadni Kolosi Tamás érvelését, hogy ez csak tudományunk „éretlenségének” jele lenne, amelyen túl fog majd lépni az evolúció.

mondjuk egy lokális tanulmány alapján próbálnánk általánosítani – de a statisztikákban rejlő konstruktív mozzanatról akkor sem szabad megfeledkeznünk.

Írásom egy korábbi részlete olyan benyomást kelthetett, mintha Szalai Júliát a kvalitatív „táborba” próbálnám pozícionálni. Ha így van, akkor ez tévedés: az előadó kifejezetten úgy határozta meg magát, mint aki „mindkét oldal iránt érdeklődik”. Előadásában egyetlen szerzőt említett olyan hangsúllyal, hogy feljegyeztem: Amartya Sen nevét. Érdekes: egy másnap rendezett másik rendezvényen, amelyet a „Makro, mikro...” konferenciáról fájdalmasan hiányzó Némedi Dénes emlékének szenteltek,¹³ Ferge Zsuzsa is Senre hivatkozott. Megfogalmazása beleillett volna az itt tárgyalt konferencia gondolatmenetébe is: Amartya Sen példája mintha azt mutatná, „lehet, hogy ismét individuális vállalkozássá vált az, ami diszciplína volt”.

Az eddigiekben többé-kevésbé tényleges – bár időnként bűvópatakszerű – viták rekonstruálására törekedtem. Ugyanakkor már előre bevallottam, hogy ez a rekonstrukció jelentős részben az én konstrukcióm. S ezt még lehet fokozni, példának okáért:

1.) A mikroszintű elemzés nem egyszerűen azt jelenti, hogy „valami kicsit” vizsgálnak, hanem azt, hogy az egyéni interakciók szintjével foglalkoznak (Czoch Gábor).

2.) Az analitikus szociológia elsősorban a cselekvések magyarázatára törekszik – „ugyanakkor vannak jelenségek, [struktúrák?]”¹⁴ és folyamatok is, amelyeket ugyancsak magyarázni szeretnénk... Úgy érzem, itt egy nagyon fontos kérdést inkább megkerülnek” (Wessely Anna).

3.) A strukturális magyarázat egyedül a kritikai elmélet számára érdekes. A nem kritikai szociológia számára „egyesegyedül az oksági modell érdekes” (Kolosi Tamás).

4.) Túl gyakran megkérdőjelezzük az egyetemes okság feltételezését – miközben éppen hogy ragaszkodnunk kellene hozzá, s nem azért, mert „igaz”, hanem mert nagyon hasznos modell. „Pedig amiket a kvali kollégák írogatnak, az nem »csak« intelligensebb és

¹³ „Társadalomelmélet – elmélettörténet. Emlékezés Némedi Dénes halálának első évfordulóján” ELTE TáTK Elmélettörténeti Tanszéke, 2011. október 28. ELTE TáTK Kari Tanácssterem.

¹⁴ A zárójelt az magyarázza, hogy nem vagyok biztos benne, elhangzott-e a „struktúra” ebben az összefüggésben, vagy hogy Wessely Anna „elfogadja-e” a kifejezést.

érdekesebb és általánosabb és átfogóbb – de csupa oksági állítással vannak tele” (Tóka Gábor).

A fenti megnyilvánulások elhangzási sorrendje: 4. → 3. → 1. → 2. volt. Lehet, hogy komolytalan attitűdnek tűnik, de nem tartom illegitimnek, hogy a fenti „vitát” fabrikáltam a konferencián elhangzott töredékekből. Elvégre, ha van általánosítható tanulsága a konferenciának, akkor az az, hogy nincs egyedül üdvöztető módszer tudásunk gyarapítására.

Pár évtizede a parodisták kedvelt célpontja volt az a műsorvezető, aki a legkínosabb bakikat is a „hát igen, az élő műsor varázsa” fordulattal próbálta palástolni. Ennek analógiája elmondhatjuk: az „élő konferenciának” is megvolt a maga „varázsa”. „És most jön a lényeg...” fokozta a hangulatot az előadó, mire a vitavezető¹⁵ közbeszólt: „Elnézést: [még] 1 perc.” „Mert a kritikai érzékem nem túl fejlett”, vezetett fel valaki – egy kritikai fejtegetések sorozatából álló hosszú felszólalást. „Jé, XY már órák óta itt van, és még nem szólt hozzá...” S kedvencem, amelyet már a konferencia után intézett hozzám egy kolléga: „látom, te is végigszámítógépezted a konferenciát...”

Ld. ezen írás címét.

¹⁵ A feladatát mintaszerűen végző Kovács Éva.

GERŐ MÁRTON – KRISTÓF LUCA¹

HÁLÓVILÁG

KONFERENCIA-BESZÁMOLÓ

Hálózat kutatás, társadalomszerkezet, társadalmi egyenlőtlenségek
MTA Szociológiai Kutatóintézet
2011. október 13., Budapest I. Úri utca 49.

Az MTA Szociológiai Kutatóintézete azzal a céllal hívta össze a konferenciát, hogy választ kapjon a kérdésre: vajon a hálózat kutatás hozzájárulhat-e a társadalom szerkezetének és egyenlőtlenségi viszonyainak elemzéséhez, és ha igen, akkor milyen mértékben építhetünk a network módszerekre, mely módszereket alkalmazhatunk?

Összefoglalónkban megpróbáljuk áttekinteni az előadók válaszait. A fenti kérdés első felére a válasz határozott helyeslés. Amennyiben nem tettük volna fel a kérdés második felét, itt véget is érhetne beszámolónk, azonban ez a válasz meglehetősen diffúz, képlékeny és bizonytalan „igen”. Ahogy az lenni szokott, a válaszokat hallva nem hogy csökkent, hanem talán még növekedett is tanácstalanságunk; hogyan lesz ebből társadalomszerkezet vizsgálat? – néztünk egymásra a konferencia után.

A tanácskozás megmutatta a hálózat kutatás minden előnyét és hátrányát. Először is, hogy roppant népszerű irányzatról van szó – rögtön a konferencia elején kiderült ugyanis, hogy a könyvtárszoba éppen hogy elegendő az érdeklődők befogadására. Ráadásul – a szokásos konferencia-dinamikával szemben – a létszám délután sem csökkent.

Persze a hálózat kutatás előnyei nem merülnek ki ebben. A konferencia roppant színesnek bizonyult, s nem csak annyiban, hogy az előadók között budapesti és vidéki intézmények, egyetemek és kutatóintézetek egyaránt képviseltették magukat, illetve abban, hogy az előadók köre nem korlátozódott a szakma elismert, tekintélyes tagjaira, hanem abban jelentős szerepet kaptak fiatal, pályájukat kezdő kutatók is. Maguk az előadások témái is rendkívül széles spektrumon mozogtak. Persze ez utóbbi a hálózat kutatás egyik – hol előnyének, hol hátrányának tartott – sajátosságából következik: egyszerre jelent módszert (azaz akár a hagyományos elemzések új típusú reprezentációját vagy nem kapcsolati tényezők kapcsolathálóként való vizsgálatát), szemléletmódot, illetve a társadalmi kapcsolatok témájának vizsgálatát. Az egyik előadó a hálózat kutatásról egyenesen mint új diszciplínáról beszélt. Így az előadások a tartalmi-módszertani és az empirikus-elméleti skálák végpontjai között mozogtak, ugyanakkor – bár elképzelhető, hogy ez csak a mi utólagos benyomásunk – úgy tűnik, mintha valamiféle csoportok, koherensnek tűnő és egymásra reflektáló blokkok alakulnának ki a prezentációkból.

Mielőtt ezeket röviden bemutatnánk, lássuk a konferencia programját:

Kovács Imre (MTA Szociológia Kutatóintézet): *Megnyitó*

Berger Viktor (PTE BTK, Szociológia Tanszék):
Plurális társadalmi struktúra-elemzés – Magyarországon?

Éber Márk Áron (ELTE, TáTK): *Egy hálózatközpontú struktúra- és rétegződésvizsgálat néhány ismeretelméleti dilemmája*

Lengyel György (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
A multipozicionalitás problémája

Tardos Róbert (MTA – ELTE, Kommunikációelméleti Kutatócsoport):
Hálózatok, stílusok, struktúrák és erőforrások – a network-megközelítés a szociológiában: ígéret, buktatók és áttörési esélyek

Szántó Zoltán (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
A társadalomszerkezet- és rétegződésvizsgálatok a hálózattudomány eredményeinek tükrében

Sik Endre (TÁRKI): *Adalékok a hálózat kutatás hasznosságához*

Kmetty Zoltán (KRE BTK Társadalom és Kommunikációtudományi Intézet/ELTE TáTK Statisztika Tanszék):
Hálózat kutatási módszerek a rétegződésvizsgálatokban

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

Sik Domonkos (Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet):
A társadalomelméletek hálózati szintézise

Utasi Ágnes (Szegedi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék):
A közösségek kapcsolati strukturálódásának néhány kérdéséről

Takács Károly (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
Kapcsolatháló és egyenlőtlenségek a munkához jutásban

Varga Attila (BCE, Szociológia és Társadalompolitika Intézet):
Közösségi portálok, mint a rétegződés és struktúra kutatások lehetséges forrásai

Gerő Márton (MTA Szociológia Kutatóintézet):
A presztíz és a szerep kapcsolathálózati megközelítésének lehetőségei a társadalmi struktúra vizsgálatában

Vedres Balázs (CEU, Department of Sociology and Social Anthropology):
Katalitikus háló: másodrendű interakciók hálózati modellezése
(Douglas R. White, Balazs Vedres, Carl Nordlund)

Szendró Zoltán (Miskolci Egyetem, Szociológiai Intézet):
Az empirikus hálózatkutatás problémái

Néhány előadás tulajdonképpen a hálózatkutatás helyét próbálta meg kijelölni a társadalmi rétegződés vizsgálatában, Berger Viktor konferenciát indító prezentációját is beleértve. Berger a társadalmi struktúra és rétegződés három kutatás irányzatának kritikájával és a plurális – azaz ezeket egyesítő – társadalmi struktúra elemzés lehetőségeinek bemutatásával indította a napot. Ezek közül az elsővel, az osztály- és rétegződéssel szemben megfogalmazott legfontosabb kritika, hogy azok ökonomista beállítódásúak, és mesterségesen hozzák létre a társadalmi csoportokat. A második, az életstílus- és miliókutatás bár nem „előre gyártott” kategóriákkal és csoportképzéssel dolgozik, nem vizsgálja azonban az elmélet arra vonatkozó alapfeltevését, hogy a miliócsoportokat valóban sűrűbb kommunikáció jellemzi, mint a más módon képzett csoportokat. Emellett ez az iskola érzéketlen a társadalmi

egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. A harmadik irány, a konferencia témáját adó hálózatkutatás szintén arra törekszik, hogy ne előre definiált kategóriákkal dolgozzon, ugyanakkor nem veszi figyelembe a kultúra, értékek szerepét, túlhangsúlyozza és determinisztikusnak állítja be a hálózatok, a hálózati struktúra jelentőségét. Ráadásul a mintavételes eljárások csökkentik az alkalmazhatóságot, hiszen a hálózatelemzés eszköztára teljes hálózatokban alkalmazható leginkább.

A kritikákra építve Berger bemutatta azokat a koncepciókat, amelyek két vagy három megközelítést egyszerre alkalmaznak. Így Bourdieu és Vester az osztály és milió, Pappi és Breiger az osztály és hálózat, Otte pedig a hálózat és milió koncepcióját kombinálta. A három koncepciót alkalmazó vizsgálatokra már kevesebb példát láthatunk. Az előadó Jörg Rösset – aki a három koncepciót cselekvéseméleti modellek szintjére fordítja le – még Tardos Róbertnek a személyes kapcsolatháló és a foglalkozási presztízscsoportok összekapcsolásából képzett milió-tipológiáját említette.

A Berger Viktort követő Éber Márk kifejezetten a rétegződésvizsgálatok hálózati megközelítésére koncentrált, annak is azon előfeltevéseire, amelyek kijelölik a kutatás korlátait, azonban a kutatói közösség kevésbé reflektál azokra. Négy ilyen kérdést, alapfeltevést említett, amelyeket az alábbiakban az eredeti sorrendtől némileg eltérően sorolunk fel.

Szükséges annak pontos definiálása, hogy mi a célunk a kapcsolathálózatok megismerésével, hiszen – ahogy Berger Viktor is említette – a hagyományos rétegződéskutatásoktól eltérően a network-kutatás nem előre meghatározott csoportkategóriákkal dolgozik. Ugyanakkor érdemes lehet a kapcsolatháló-kutatás eredményeit más típusú megközelítésekkel egybevetni.

Következő kérdése tulajdonképpen kritikai megjegyzésnek minősíthető az előző ponttal összefüggésben: a hálózatkutatók számára gyakran öncéllá válnak a megismerés eszközei. Mivel a hálózatkutatás centruma Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban lokalizálható, a módszerek kritika nélküli átvétele eltorzíthatja a vizsgálatok eredményét. Ezért rendkívül fontos a módszerekre való reflexió, az adaptálás tudatossága.

A viszony és a társadalmi kapcsolat fogalma közötti különbségtétel fontossága volt a következő pont. A kapcsolat, az ismeretség egy speciális viszonyt jelöl, s

amennyiben csak ezekre koncentrálunk, tudatában kell lennünk annak, hogy más viszonyokat nem veszünk figyelembe.

A kapcsolathálózati kutatás kevésbé érzékeny a struktúrák néhány jellemzőjére, így a csoportthátárokra és a struktúra elemei közötti hierarchikus viszonyok megjelenítésére. A jelenleginél jobban kell koncentrálni e jellemzők, tulajdonságok vizsgálatára, hiszen az egyenlőtlenség kérdései a kapcsolathálóknak is megjelennek.

Bár a program szerint később következett, mégis ehhez az elméleti blokkhoz sorolható Sik Domonkos előadása, aki amellett érvelt, hogy a hálózatkutatás, mint módszer alkalmas a különböző nagy társadalomelméletek vizsgálatára. Alapvető problémának számít, hogy a különböző általános társadalomelméletek – az előadásban Bourdieu, Habermas és Luhmann koncepciójáról esett szó – önálló világokat alkotnak, nem átjárhatóak, inkommensurábilisek, s így összehasonlíthatatlanok. Az elméletek mindegyike fontos szempontokat emel ki, és ugyanakkor hasonlóképp fontos szempontokat hanyagol el a társadalmi jelenségek értelmezése esetén. Az összevetéshez, vagy közös kezelésükhöz szükséges lenne egy olyan metaelméleti tér, ahol ezek egyidejűleg kezelhetők úgy, hogy központi szempontjaik sem vesznek el. A hálózatelemzés Sik szerint betöltheti ezen metaelmélet szerepét, éppen azért, mert módszerként, szemléletként, és nem pedig tartalmi koncepcióként alkalmazható. Példaképpen Harrison White hálózatelemzését és Latour cselekvő-hálózat elméletét mutatta be. A két elméletből egyrészt az következik, hogy az általános társadalomelméletek által központi elemként kezelt szervező elvek magyarázandó tényezők (White alapján), másrészt, hogy a szociológia nem gondolkozhat csupán személyek hálózatában, hanem egymással kölcsönhatásban lévő személyek és dolgok hálózatát kell vizsgálnia (Latour alapján).

A konferencia másik „blokkját” Tardos Róbert és Szántó Zoltán a hálózatkutatás és a rétegződésvizsgálat lehetséges kapcsolódásait áttekintő előadásai alkották. Előbbi kifejezetten a társadalomtudományi elméletekre koncentrált, míg utóbbi a hálózatkutatás természettudományi ihletettséggű, a statisztikus fizikából érkező eredményeit igyekezett összekapcsolni a szociológiával.

Tardos Róbert előadása alcímében is megfogalmazta, hogy a network-megközelítés ígéreteiről, buktatóiról és áttörési esélyeiről kívánt beszélni. Elsőként a

szociológia és a hálózatkutatás „egészében jelentős, bár hullámszerű kapcsolatának” történetét vázolta fel, az „öselődőktől” (Simmel) kezdve. A tulajdonképpeni network kutatások első szakasza (az 1970-80-as évek) a strukturális tematikára helyezte a hangsúlyt, majd a nyolcvanas- kilencvenes évek során a pozíciók helyett a relációk kerültek előtérbe. Tardos kiemelte a Harrison White nevéhez köthető „kulturális fordulatot”, mely a network-elemzést a társadalomkutatás szimbolikus irányzataihoz közelítette. Ugyanakkor Granovetter beágyazottság-elmélete a strukturális kötöttségekre hívta fel a figyelmet. A 2000-es évektől már egyetértés mutatkozik abban, hogy a hálózatok strukturális és kulturális mozzanatai egységben kezelendők. A digitális forradalom a 1990-es évektől új impulzusokkal szolgált a hálózatkutatás számára főként a természettudomány oldaláról. Az új, természettudományos diszciplínák bekapcsolódása komoly elméleti és módszertani fejleményekkel járt, Tardos szerint új szintézist hozott a hálózatkutatásban

Szántó Zoltán egyenesen az „egységes és multidiszciplináris hálózattudomány” fogalmát használta, amely nem társadalom- és nem természettudomány, hanem mindkettő egyszerre. A komplex rendszerek ezen hálózattudomány által leírt legfontosabb jellemzőit főként Csermely Péter és Barabási-Albert László könyvei nyomán mutatta be.² A komplex hálózatok legfontosabb jellemzői a kisvilágosság, a skálafüggetlenség, az egymásba ágyazottság, valamint a gyenge kapcsoltság. Szántó példákat is hozott a hálózattudományi alapfogalmak felhasználására a társadalomszerkezettel összefüggő magyar szociológiai kutatásokból: Lengyel György gazdasági elitvizsgálatai a kisvilágosság, Tóth István György jövedelemvizsgálatai a vagyon- és jövedelemeloszlás skálafüggetlensége Angelusz Róbert és Tardos Róbert választói tömbökkel foglalkozó kutatásai az egymásbaágyazottság, Szvetelszky Zsuzsa pletyka-kutatásai a gyenge kapcsolatok társadalomstabilizáló erejének koncepcióját használták fel. Előadása végén Szántó kitért a humán dinamika kutatásának új ágazatára, mely a jövő tudománya lehet.

Lengyel György és Utasi Ágnes jelenítette meg a hálózatelemzés tartalmi vonulatát, két konkrét kutatásban bemutatva a kapcsolathálózatok szerepét a magyar társadalom két eltérő szegmensében, a gazdasági elitben (Lengyel) és a helyi lokális közösségekben (Utasi). A kapcsolódást erősítette, hogy mindkét előadás foglalkozott a közéleti részvétel problémájával is.

² http://www.socio.mta.hu/dynamic/szantozoltan_halozat_mta_szki.pdf

Lengyel György gazdasági elitkutatásainak hálózatokhoz kapcsolódó témájáról, a multipozicionalitásról beszélt. Az *interlocking directories*, azaz az egymást átfedő igazgatótanácsok vizsgálata kapcsán úgy találta, hogy a multipozicionalitás Magyarországon leginkább a bankszektor vezetőit jellemzi. Az üzleti pozícióhalmazás legtöbbször együtt jár a társadalmi, civil szervezetekben betöltött pozíciók nagyobb számával is, így fokozottabb közéleti befolyásra is utalhat.

Utasi Ágnes „Közösségi kapcsolatok és közélet” című kutatásából mutatott be részleteket. A kutatás fő kérdése, hogy milyen kapcsolatot találhatunk a demokrácia mértéke és a lokális közösségek szerkezete között. A kutatás survey és mélyinterjúk segítségével vizsgálta az informális és formális szerveződéseket. A kutatás fontosabb hipotézisei szerint a közéleti aktivitás és a helyi közösségi kapcsolatok szorosan összefüggnek, az informális közösségekben folytatott eszmecsere katalizálhatja a közéletet, ugyanakkor a közösségi kapcsolatok iránti igényt meghatározza a gyermekkori szocializáció.

A konferencia többi előadása elsősorban a hálózatok kutatás, mint alkalmazott módszer lehetőségeit és veszélyeit villantotta fel.

Sík Endre, visszatérve a rétegződés problematikájához, arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi struktúra vizsgálatához nem megfelelő a klasszikus, véletlen mintavételen alapuló survey-módszer, hiszen nem alkalmas a „rejtőzködő világok”, a társadalom tetején és alján elhelyezkedő rétegek elérésére. Az ilyen „rejtőzködő világok”, feltárására kiválóan alkalmas a hálózat alapú megközelítés, ám Sík véleménye szerint kizárólag kiegészítő módszerként alkalmazva.

Kmetty Zoltán előadásának³ kérdésfeltevése arra is irányult, hogy mennyiben járulhatnak hozzá a hálózatok kutatás módszerei a rétegződésvizsgálatokhoz. A miliókutatásban például jól felhasználható a különböző foglalkozású személyek ismerősi struktúráinak feltérképezése egy foglalkozási milió-struktúra feltárására. Kmetty ezután részletesen bemutatott egy kutatást, melyben a fogyasztási mintázatok és a háztartások anyagi helyzetének összefüggését network-módszerekkel vizsgálta.

Takács Károly előadásában azt modellezte, hogyan jöhetnek létre viszonylag nagyarányú egyenlőtlenségek még a legtisztább munkaerőpiacokon is a teljesen semleges, diszkriminációt nem alkalmazó munkaadók döntéseinek nem szándékolt következményeiként. Ezután azt a kérdést tette fel, hogy a társadalmi kapcsolathálólok valóban növelik-e a munkához jutásban az egyenlőtlenségeket, azaz nagyobb hátrányokat szenvedhetnek-e bizonyos társadalmi csoportok akkor, ha a kapcsolatok szerepe növekedik a munkához jutásban. A Takács által bemutatott szimuláció nem igazolta ezt a várakozást: a kapcsolatok útján betöltött állások esetén az aszimmetrikus információ problémája mérséklődik, és a munkaadók kevésbé vannak kiszolgáltatva kezdeti hibás tapasztalataiknak.

Varga V. Attila az internetes közösségi portálok és a társadalmi struktúra kutatása összekapcsolásának lehetőségein gondolkodott. Az online társadalomkutatási kísérletek bemutatása után azokat a – társadalmi struktúra kutatása számára – lehetséges előnyeket vette számba, amelyeket a Facebook tartogat. Varga kiemelte, hogy a struktúrakutatás számos kihívással szembesül, így Angelusz Róbert nyomán említette a csoportthatárok diffúzzá válásának, az egyének egyre nehezebb besorolhatóságának problémáját, Kovács Imre nyomán az identitások sokszínűsége és az individualizáció kérdését, illetve utalt a globalizáció és új integrációs formák kérdéseire. A Facebook-kutatás, amellyel, hogy jelentősen csökkentheti a teljes ego-hálózatok feltérképezésének – a hagyományos kutatási technikákkal magas – költségeit, azzal az előnnyel járhat, hogy összekapcsolhatja a mikro- és makroszint, a hierarchiaképzés, illetve a szimbolikus tartalmak elemzési folyamatait és eredményeit, már amennyiben sikerül áthidalni az egyébként jelentős módszertani problémákat.

Vedres Balázs előadásában a másodrendű hálózatokról beszélt. Ezek olyan hálózatok, amelyekben nem csupán az aktorok, hanem aktorok és kapcsolatok között alakulnak ki a kötések. Az ilyen típusú hálózatok vizsgálata elsősorban a hálózati dinamika elemzésében jelentős. Olyan beavatkozásokat jelöl, amikor a külső hatás nem a hálózat csúcsait, hanem annak éleit éri. Az előadó néhány természettudományi példa bemutatása után a társadalomtudományi alkalmazásokról beszélt. A másodrendű hálózatok vizsgálata tulajdonképpen a hálózatok irányításának folyamatában lehet jelentős, s ezért konkrét területeken is jelentős eredményeket hozhat. Példaként Vedres a szervezetfejlesztés terén az optimális irányítási technikák kérdését, a regionális és településfejlesztés területén a társadalmi tőke alakítása és a köztérek és összekapcsoltság problematikáját,

³ http://www.socio.mta.hu/dynamic/kmetty_halozatkutatas.pdf

illetve a forradalmak kialakulása és a kommunikációs technológiák – a különböző kommunikációs csatornák, médiumok blokkolása vagy kiépítése – kapcsolatát említette.

A konferencia zárásaként Szendrő Zoltán az empirikus hálózatkutatás problémáiról és feladatairól tartott előadást. A prezentáció első részében három jelentős szerző – Coleman, Putnam, Burt – munkái alapján vizsgálta a társadalmi tőke típusait. Ez alapján jutott arra, hogy a Burt-féle strukturális lyuk erős tőkeképző szereppel bír. Azt azonban nem veszi figyelembe, hogy a társadalmi tőke különböző típusait hasonlítja össze: Putnam és Coleman a társadalmi tőke közösségi megközelítését alkalmazza, azaz a társadalmi tőke hatását vizsgálja a csoportok, közösségek produktivitására. Burt viszont az egyéni megközelítés híve, amelyben a közösségen belüli, vagy azok közötti strukturális lyukak az egyén – vagy a hálózat aktora, adott esetben akár szervezet is – számára tőkeképzési lehetőséget, míg a teljes hálózat számára inkább potenciális veszélyeket jelent.

Előadása második részében a társadalmi tőke és a csere közötti kapcsolatot mutatta be, a *network exchange theory*, a játékelmélet és a csere alapvető típusaival összefüggésben; végül a hálózatkutatással foglalkozó tanulmányok problémáit és feladatait elemezte. A problémák között említette, hogy nem vizsgálják a bizalom különböző formáit, nem kapcsolódnak egymáshoz az egyes írások, illetve a vizsgálatok jellemzően csupán az anyagi javak cseréjére korlátozódnak. Az empirikus hálózatelemzés feladata pedig véleménye szerint az egymásrataltság, a különböző prioritás-struktúrák és az elkülönülő-összefüggő hálózatokban való részvétel kapcsolatainak vizsgálata.

Összességében a konferencia nyomán elmondhatjuk, hogy a hálózatkutatás sokrétű alkalmazása mindenképpen hozzájárulhat a társadalmi rétegződés vizsgálatának gazdagításához, még abban az esetben is, ha a vizsgált társadalom struktúrája nem e hálózatok, vagy miliók, hanem a rétegződés klasszikus modelljei szerint szerveződik. Ugyanakkor a hálózatkutatás talán leginkább elismert hazai reprezentánsát, Tardos Róbertet idézve, feltehetjük a kérdést: „*Lehetséges-e minden társadalmi problémát network-módszerrel megközelíteni?*” Nem csak a kérdésfeltevést tartjuk relevánsnak, hanem Tardos Róbert szellemes és plauzibilis válaszával is egyetértünk: „*Lehetséges, de nem szükséges.*”

Ugyanakkor a lehetséges és szükséges közötti tér mérete, a hálózati vizsgálat után kiáltó problémák kiválasztása és a módszerek kialakítása még további konferenciát és műhelyvitát igényel, hiszen ez alkalommal éppen a vitára volt kevés idő.

MEGJEGYZÉSEK EGY „ROMA” PROJEKT MARGÓJÁRA

„Roma Társadalom” TÁMOP 5.4.1. kiemelt projekt, V., Kutatási pillér,
Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet²

Konferenciát tartott 2011 szeptember 21-én Budapesten a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet (NCSSZI).³ A konferencia egyúttal egy kutatás – „Roma társadalom 2010” – zárójelentéseinek bemutatója is volt. A kutatást az NCSSZI (korábban Szociális és Munkaügyi Intézet) akkori vezetőjeként Dr. Krémer Balázs kezdeményezte, s a kormányváltást követően a szervezet élén, majd a kutatás vezetésében is személyi változás következett be.

A zárókonferencián nem volt jelen sem a kutatás koncepcióját és a megvalósítást megtervező Krémer Balázs – sőt, a neve sem hangzott el a konferenciateremben –, sem az empirikus kutatás két moduljából az egyiket vezető Letenyei László. Részt vett viszont a TÁMOP jelenlegi, készséges, ám szociológiai kutatási tapasztalattal nem rendelkező pillér-vezetője, Dénes Krisztina, valamint az eredeti kutatói gárdából a mintavételi és módszertani tanácsadó, Koltai Júlia és Mód Péter, az egyik modul („A” kutatás) elkészítését végző Marketing Centrum Kft. vezetője, Marián Béla, a második modul kivitelezését végző BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft. részéről („B” kutatás) pedig Varga Attila. Nyilván nem tisztem minősíteni kutatás-management fordulatait, de e tényező nem is hagyható szó nélkül, hiszen nyilvánvalóan jelentősen befolyásolja a kutatás kimenetét az a teher, amelyet a vezetői gárda „lecserélése” eredményez.

A továbbiakban fókuszálunk a kutatás designjára, annak megvalósítására, valamint az általam önkényesen kiragadott, fontosnak értékelt eredményekre. Írásom forrása a kutatás honlapján található két kutatási zárójelentés („Zárótanulmány: Roma társadalom – 2010, készítette a Marketing Centrum OPK Kft., illetve Letenyei László, Varga Attila (szerk.): Zárótanulmány: „Roma társadalom” TÁMOP 5.4.1. – 8/1 „B” Komponens), a

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

² A kutatás honlapja, melyen az előzetes tanulmányok, kutatási gyorsjelentések és a két zárótanulmány megtalálható: <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5>.

³ Ezúton is köszönöm Neményi Máriának és Dupcsik Csabának, hogy megjegyzéseikkel segítették ezen írás megszületését.

zárókonferencián bemutatott power point prezentációk valamint az ezek alapján készített jegyzeteim.

CÉLOK, MINTAVÉTELI ELJÁRÁSOK

A kutatás azzal a céllal született, hogy 2003 óta először újabb országos reprezentatív nagymintás romakutatás készüljön hazánkban. Nem részletezem, hogy erre milyen nagy szükség van, hiszen a rendelkezésre álló sporadikus információink alapján az elmúlt közel egy évtized társadalmi változásai mélyen érintették a hazai romák társadalmi helyzetét és érvényesülési lehetőségeit. Közhely, hogy a hazai országos empirikus roma-kutatások a régióban egyedülálló történetre tekintenek vissza, elsősorban Kemény Istvánnak és kollegáinak – Kertesi Gábornak, Havas Gábornak, Lengyel Gabriellának, Janky Bélának – valamint Ladányi Jánosnak és Szelényi Ivánnak köszönhetően.⁴ Ez a tradíció lebeghetett a kutatás tervezőjének szeme előtt – legalábbis a kutatás leírásából ez a motiváció tapintható ki.

Ezzel párhuzamosan a kutatás azt a célt is kitűzte maga elé, hogy empirikusan tesztelje a magyar kisebbség-szociológia régi vitájának, a „Ki a cigány?” diskurzusnak egyik kulcskérdését, vagyis azt, hogy hogyan definiáljuk empirikus kutatás során a „roma népességet”, és hogy a különböző meghatározásokkal operáló mintavételek milyen torzításokat implikálnak. Ez a kérdés magyarázza a bevezetőben említett szokatlan kutatási design, amely gyakorlatilag két párhuzamos adatfelvételt takar. Mindkét felvétel azonosan rétegzett, de nem azonos települési mintán készült, ahol a rétegzés alapja az 1993-as Kemény-féle kutatás extrapolációja, a legutóbbi 2003-as cigánykutatás, valamint a 2002-es kisebbségi önkormányzati választások voltak. A különbség a településeken belüli mintavételben, pontosabban abban rejlik, hogy honnan merítik a településen belül a roma háztartások mintáját. Az egyik („A” kutatás) olyan mintával dolgozott, melynek kiinduló forrása a cigány kisebbségi önszerveződés helyi képviselői voltak; az általuk cigánynak mondott háztartás(ok), illetve településrészek képezték a települési minta alapját. A másik („B” kutatás), ezzel szemben a szociális intézmények szakértői, „kulcsinformátorai” által romának mondott háztartások, illetve olyan településrészek, ahol nagy számban élnek cigányok. Vagyis az egyik modul a kisebbségi önszerveződés által romának tartott népességet vizsgálta, a másikban viszont – a Kemény féle megközelítéssel elvileg összhangban – a külső környezet által definiált „cigányság” volt a célcsoport.

⁴ Ennek fényében különösen szembetűnő, hogy a kutatás kivitelezésével, a kutatási adatok elemzésével két olyan szereplőt bíztak meg, akiknek semmilyen gyakorlatuk, kutatási tapasztalatuk nem volt a roma- vagy kisebbség-kutatások terén. Ezt a hiányosságot egyébként mindketten hangsúlyozták is konferencia-előadásaikban.

A kutatást előkészítő anyagok (Krémer et al. 2011) alaposan előkészített, végiggondolt projekt képét vetítették előre, amelynek volt egy elég világos, korábbi hazai és nemzetközi kutatások széles ismeretnek birtokában elkészített koncepciója és designja. E koncepcióval és a belőle készített kutatási designnal lehet ugyan vitatkozni – én vitatkozni is fogok – de az mindenképp szakmailag megalapozottnak tűnik. A zárójelentések elolvasásakor azonban az az az érzése támad az embernek, hogy a megvalósítás során, és különösképpen az eredmények értelmezésekor homok kerülhetett a gépezetbe.

Kutatási kérdéshez illeszkedő design?

A kutatás szokatlan és költséges designja előtt az a cél lebeghetett, hogy párhuzamosan reprodukálja a Kemény-féle megközelítést, melyben a külső „szakértő” környezet határozza meg, hogy ki cigány („A” modul), illetve a Ladányi-Szelényi által öndefiníció alapján a roma kutatás mintáját („B” modul). Ez a cél azonban többszörösen elbicsaklott. Egyrészt azért, mert a „B” kutatásban *sem* volt feltétele a kérdőív kitöltésének az, hogy az ott lakók, vagy közülük akárcsak valaki romának mondja magát. Az önbevallást az alábbi bemutatkozó mondat helyettesítette, ezt viszont *mind a két kutatásban* alkalmazták: „A kutatás célja a roma kisebbséghez tartozók életkörülményeinek és véleményeinek felmérése.” A zárójelentés szerint ez a „*jelzés elvileg kizárja a mintából azokat, akiknek semmilyen kötődésük sincs a roma kisebbséghez, azonban a kutatás során egyetlen olyan eset sem fordult elő, amikor erre való hivatkozással zárkóztak volna el a megkeresett háztartásokban a válaszadás előtt.*” Véleményem szerintem egy ilyen bemutatkozás nem feltétlenül zárja ki azokat, akik nem tartják magukat romának. Nem tudjuk, hogy az, akinek a bemutatkozás szól, vajon a kérdezőkhöz hasonlóan úgy értelmezte a bemutatkozó mondatot, hogy csak akkor engedje be a kérdezőbiztost, ha romának/cigánynak gondolja magát, vagy akkor (is), ha maga ugyan nem cigány, de sokat tud a romák életfeltételeiről és véleményéről.

Nem kerülhető meg a kérdés: mi volt a célja és mire alkalmas a két párhuzamos mintán készült 2000+2000 fős, vagyis nagymintás és költséges kérdőíves kutatás? A kutatást tervezőinek szeme előtt módszertani cél lebeghetett: a különböző definíciók, meghatározások „versenyeztetése”. De mi lehet ennek – a kutatói érdeklődésen túl – a jelentősége?

Úgy gondolom, hogy bizonyos szempontból releváns Keményék álláspontja, mely szerint az tekinthető cigánynak, akit a környezet annak tart. Ez a definíció akkor méltányos, ha az a kutatási kérdés, hogy hogyan befolyásolja a roma népesség élethelyzetét, esélyeit stb. az előítéletes, diszkriminatív (vagy éppen támogató) többségi környezet. Ha azonban azt feszegeti a kutatás, hogy mit gondolnak a romák, hogyan élnek meg helyzetük változását, milyen attitűdökkel jellemezhetőek, vagy akár hogy milyenek a kapcsolati jellemzőik, akkor helyesebbnek tűnik a magukat valamilyen módon a roma társadalomhoz kötő embereket kérdezni, (akár származás, akár identitás, akár nyelvhasználat alapján határozzuk meg) – később persze, az elemzés során össze lehet hasonlítani a különbözőképp definiált csoportok válaszait. A különbözőképpen meghatározott népességcsoportok között nagy átfedés mellett akár jelentősek különbségek is lehetnek, hiszen nyilvánvaló, és korábban már bizonyított tény, hogy a külső környezet által cigánynak tekintett emberek a magukat romának tartóknál alacsonyabb státuszúak, nagyobb arányban élnek fizikai és társadalmi kirekesztettségben, közöttük magasabb a szegények aránya stb.⁵

A kutatás designja, sajnos, nem reflektál azokra az újkeletű kutatási eredményekre amelyek azt mutatják, hogy ha megfelelően kinyitjuk az identitásra vonatkozó kérdést, és megengedjük az identitások legkülönbözőbb részhalmozainak – duális és többes, közösségi és magánéleti identitások – szétválását, valamint, ha figyelmünket kiterjesztjük a szituatív identitásokra is, akkor a makro-szinten erősen közelít egymáshoz a külső környezet és az öndefiníció által meghatározott roma népesség-arány. Az itt szóban forgó kutatás megengedi ugyan a kettős (de nem többes) identitást és külön rákérdez a nemzetiségi kötődésre valamint a nyelvhasználatra is, ezek a különbségtételek azonban nem köszönnek vissza háttérváltozóként az elemzésben, amely minden kérdezetről szól, függetlenül annak identitásától.

További kiaknázatlan módszertani kutatási lehetőséget rejtene az, hogy a „B” kutatás több roma kérdezőt is alkalmazott. Ez a tény elhangzott a konferencián, ám a

⁵ Krémer Balázs az MSZT éves konferenciáján a kutatás adatai alapján készített előadása éppen azt bizonyította, hogy a különböző definíciók – saját identitás, roma származás, roma nyelv használata, roma kultúra, szokások tartása, roma környezetben él, környezet romának tekinti stb. – nagyon jelentős különbségeket eredményeznek az alapvető demográfiai mutatók mentén. (MSZT éves konferencia, 2011. november 11-13, Miskolc)

kérdező személyének esetleges jelentőségéről sem a kutatási jelentésben, sem a konferencián nem esett szó. Pedig ez fontos, és a roma közösségekben empirikus kutatást végző szociológusok körében rendre felmerülő kérdés, elemzése tehát fontos adalék lehetne a kutatók számára.

A minta reprezentativitásával kapcsolatos aggodalmak

A mintaválasztás és rétegezés eleve adottnak veszi, hogy hol és milyen arányban élnek romák. Mivel azonban ezeket az arányokat a korábbi kutatások alapján (1993 és 2003), valamint a kisebbségi önkormányzatok jegyzékéből extrapolációval számították ki, semmit nem tudhatunk meg a roma lakosság jelenlétének településtípus és földrajzi elhelyezkedés szerinti *változásairól*. Igaz, valószínűleg nem is lehet igazán jó mintát készíteni, hiszen ahhoz nem áll rendelkezésre megfelelő információ az alapsokaságról, mivel a népszámlálás önbevalláson alapuló adatai erősen alulbecsülik a roma népesség nagyságát. Ezzel együtt érdemes megfontolni a területi és településtípus szerint arányokra nézve a KSH nemzetiségi adatainak felhasználását is.⁶

A „B” kutatási komponens a szociális szféra kulcsinformátorain keresztül kísérelte meg beazonosítani a településen élő roma népességet. A kulcsinformátorok – akiről több információt arról, hogy pontosabban kik is ők, nem tudunk meg – valószínűleg az önkormányzat szociális osztályának munkatársai, esetleg védőnők lehettek. Ők nyilván azokat a családokat, háztartásokat ismerik, akikkel valamilyen „probléma” van – szegények, egzisztenciális nehézségekkel küzdenek, rosszabb esetben a gyermekvédelmi ellátás alanyai – vagyis kiszorulnak, de legalábbis háttérbe szorúlnak a mintában azok a családok, amelyek nincsenek a szociális ellátórendszer látókörében, tehát azok, akik több-kevesebb sikerrel integrálódtak, netán asszimilálódtak. A „B” kutatás mintája tehát már logikai úton sem lehet reprezentatív a roma társadalom egészére nézve, azzal együtt sem, hogy megkíséreltek „a telepi és szóróványban lakó létszámbecslések arányai szerint” („B” kutatás zárójelentés, p. 23) mintát választani. Ahogy maga a tanulmány meg is jegyzi – „a mintavételi eljárás lényegesen megnöveli a szegregált településeken lakók és általában az integrálatlan cigányok arányát, ezzel szemben jelentősen lecsökkenti az integrált

⁶ A 2011-es népszámlálás megengedi a duális vagy többes identitást, így remélhetőleg jobb közelítést fog biztosítani a roma népességre vonatkozóan is.

körülmények között élők mintába kerülési esélyeit.” (p. 23). Így pedig megtévesztő a cím által is sugallt beállítás: ez az (al)kutatás nem a „roma társadalomról” szól, hanem a szociális szféra által romának tekintett emberek egy önszelekció által létrejött részcsoporthoz.

A „B” modul reprezentativitásával kapcsolatban óvatosságra készítet a válaszmegtagadások magas aránya, valamint az okok feltárásának hiánya is. A zárótanulmányból megtudjuk, hogy „A sétalapok összesítése alapján a válaszkiekésések aránya 67 %” („B” kutatás zárójelentés, p. 25), annak okairól, illetve a válaszmegtagadások kezeléséről, a címek pótlásának mikéntjéről viszont semmit nem tudunk meg, sem a zárójelentés, sem a konferencia előadásai alapján. Mit is jelent ez? A szociális szférában dolgozó kulcsinformátorok által romának tartott személyek/ háztartások kétharmada nem kívánt részt venni egy olyan felmérésben, mely a cigány lakosság életkörülményeit vizsgálja. Ez két okkal magyarázható: a válaszadó vagy nem tartotta magát kompetensnek e kérdésben (nem tartotta magát romának), vagy bizalmatlan volt, nem akart idegennek válaszolni. Mindkét lehetőség továbbgondolásra érdemes. Az első esetben azt a konzekvenciát lehetne levonni, hogy a szociális szféra dolgozói jelentősen felülbecsülik a roma népesség létszámát. A második esetben pedig azt, hogy a romákra nézve fenyegető légkörben, a romagyilkosságok után néhány hónappal, a Jobbik, valamint a Magyar Gárda cigányságot megfélemlítő masírozásainak árnyékában nemigen lehet ilyen módon – a félelemben élő emberek bizalmára építve – reprezentatív kutatást készíteni. Valószínűleg mindkét ok közrejátszott, de ezen okok feltárása, elemzése nélkül a minta reprezentativitása megkérdőjelezhetővé válik.

Az „A” kutatási komponens mintájának reprezentativitásával kapcsolatban kevesebb dilemma merül fel. Az egyik az, hogy a minta sem az elkészítés, sem pedig az elemzés során nem lett leszűkítve az olyan háztartásokra, amelyben legalább egy személy romának/cigánynak, vagy ilyen származásúnak, identitásúnak tekinti magát. Ebben a mintában 7% a magukat a roma társadalomhoz semmilyen módon nem kötő válaszadók aránya, így ők csak azért szerepelnek a kutatásban, mert a fenn hivatkozott bemutatkozás után nem küldték el a kérdezőbiztost. A másik, probléma, amelynek kezeléséről nem ír a zárójelentés a mintaválasztás informátorainak kiválasztása: a roma önszerveződés, különösen nagyobb településeken, gyakran a végtelenségig megosztott (Molnár – Schafft 2003). Kvalitatív terepkutatásokat végző szociológusok rendre visszatérő tapasztalata az, hogy az egymást riválisnak tekintő roma szervezetek, illetve az általuk „sajátnak” tekintett

roma közösségek néha nem „hajlandóak” egymásról tudomást venni. Vagyis egy olyan mintavételi eljárásra nézve, amely a helyi roma önszerveződés vezetőitől szeretne teljes körű információt szerezni a településen élő roma háztartásokról kulcskérdés, hogy a rivális roma szervezeteket is megkérdezze erről.

EREDMÉNYEK

A fenti kritikai megjegyzések mérlegelésével, mindenképp érdemes néhány fontos eredményt kiemelni a konferencián elhangzottakból.

Az első fontos és meglepő eredmény, hogy a két különböző módon definiált minta között vannak ugyan különbségek, de azok nem nagyok, sőt meg merem kockáztatni azt is, hogy a vártnál jóval kisebbek. Azt várhattuk, hogy a két minta összetétele jelentősen különbözni fog: a roma kisebbségi vezetők által definiált „A” mintában magasabb státuszú válaszadók lesznek majd, vagyis abban nagyobb arányban szerepelnek magasabb iskolai végzettségű, munkahellyel és állandó jövedelemmel rendelkező személyek. Az is valószínűsíthető volt, hogy ebben a mintában nagyobb súlyt képviselnek valamely roma nyelvet beszélő, vagy a roma kultúrához egyéb módon kötődő (hagyományokat, ünnepeket tartó, avagy a kisebbségi önszerveződésben aktív) személyek. A szociális szféra kulcsinformátorai segítségével kialakított „B” minta ezzel szemben az alacsony státuszú, szegény, települési szegregációban, kirekesztettségben élő, a cigánysággal negatív módon identifikálódók magasabb arányát vetítette előre.

Az elemzés alátámasztja a fenti várakozásokat, de a különbségek mértéke a vártnál kisebb: Koltai Júlia lehangzó módszertani előadása csupán az iskolai végzettség tekintetében mutatott ki szignifikáns különbségeket. Más kérdés, hogy ennek következtében a munkapiaci aktivitás és anyagi státusz terén is szignifikánsak lehetnek a különbségek. Ami az identitás-választást és a roma közösséghez való kötődést illeti, meglepően hasonlóak a megoszlások: mindkét mintában a válaszadók zöme, 68% illetve 70%-a vegyes vagy duális identitású (magyar és cigány, magyar cigány, magyarországi cigány). A nyelvhasználat kérdésében már sokkal bizonytalanabbak az eredmények, mert a „B kutatás” zárótanulmányában leírtak szerint kódolási hiba történt, amit utólagos kódolással próbáltak megoldani. Eszerint a „B” kutatásban a válaszadók 30%-a érti valamelyik roma nyelvet, az „A” kutatásban ez az arány 29% (és 22% használja is, felük

rendszeresen). Az identitás kérdésében tehát nincs jelentős különbség a két minta között. Erre az elemzés későbbi fázisában érdemes lenne valamilyen magyarázatot találniuk az elemzőknek.

Munkapiaci aktivitás

Az eredmények közül kiválasztottam egyetlen területet – munkaerőpiac és foglalkoztatás –, amelyet érdemes részletesebben is bemutatni, mert a kutatás ezzel kapcsolatos megállapításai és az abból származó következtetések nagyjából függetlenek attól, hogy a minta milyen „cigány” definíciót alkalmaz. Saját érdeklődésemem túl azért is választottam ezt a témát, mert ez egy olyan terület, amelyről meggyőző összehasonlító elemzés készült. Mód Péter zárókonferencián elhangzott előadása egyrészt önmagában is figyelemreméltó eredményeket tartalmaz, másrészt nagyon jól mutatja azt is, hogy a zárójelentések leíró jellegű adatelemzése kibontva milyen fontos eredményeket rejt(het) magában.

A kutatási jelentésekben lesújtó adatokról olvashatunk a „roma társadalom” foglalkoztatottságáról, munkapiaci helyzetéről: az „A” kutatásban a megkérdezettek 27%-a válaszolt úgy, hogy jelenleg van munkája, míg a „B” kutatásban 20% volt ez az arány. A két kutatásban 28% illetve 39%-ot tesznek ki a magukat munkanélkülinek mondó válaszadók, 13% az GYES/GYED-en lévők és 13% ill. 12% a nyugdíjasok aránya. A megkérdezettek háromnegyedének volt már legalább hat hónapig tartó munkája. A vizsgált háztartások 55%-ában nincs egyetlen dolgozó tag sem. Mindkét beszámoló kitér az óriási regionális különbségekre (Kelet-Magyarország vs. Közép- és Nyugat-Magyarország).

A kutatási jelentések nemigen vizsgálják azokat a jelenségeket, amelyeket a szakirodalom a romák és az alacsony iskolázottságú népesség foglalkoztatása kapcsán évek óta hangsúlyoz: a munkapiaci kirekesztettség és az alacsony iskolai végzettség következtében létrejövő alternatív munka és pénzkereseti formák meghatározó szerepét, az alkalmi munka széles palettáját, amely a rendszeres alkalmi munkától a kiszámíthatatlan napszámig terjed, a gyűjtögetést és az így szerzett javak pénzzé tételének különböző formáit (vasazás, lomizás, gombászás, stb.), a nem bejelentett kereskedelmi tevékenységet (faluzás, vásárolás); és nem tárgyalják külön a közfoglalkoztatás szerepét sem (Köllő 2009, Kertesi 2005, Virág 2008, Messing – Molnár 2011). Pontosabban, az „A”

modul zárójelentése ugyan tartalmazza az erre vonatkozó alapmegoszlásokat, a jövedelemszerző tevékenységek szerkezetét azonban már nem vizsgálja, a „B” modul zárójelentése pedig teljesen eltekint ezektől. Az „A” kutatás zárójelentéséből kiderül, hogy a válaszadók 19%-a végzett közmunkát az elmúlt évben (hatalmas területi és településtípusok közötti különbségekkel), és 34%-uk gyűjtőget időnként (színes fémet, gyógynövényt, gombát vagy lomtalanításkor). Ezek a számok önmagukban is jelzik, hogy ezek a munkatevékenységek nagyon jelentősek a romák(nak tartott népesség) megélhetésében – magasabb arány képviselnek, mint a hivatalos foglalkoztatás.

Mód Péter konferencián tartott előadásául szolgáló elemzése bevonja azokat a tényezőket, melyek a romák munkapiaci jelenlétét jellemzik: a magas volatilitást, valamint a nem szokványos munkavégzési formákat. Ebből az unalomig sulykolt „rettenetes foglalkoztatási helyzet”-mantrán túli fontos – kvalitatív kutatások által már bemutatott – tények tudhatóak meg. Összevonva a két mintát, a 16-64 éves romának tekintett népesség 10%-a nem dolgozik és soha nem is dolgozott. 22% azok aránya, akik most ugyan nem dolgoznak, de volt korábban valamilyen – alkalmi vagy reguláris – munkája. A romának tekintett népesség legnagyobb csoportját azok teszik ki, akik nem reguláris módon dolgoznak: 48%-uk alkalmi, vagy az elsődleges munkapiacra kívül eső közfoglalkoztatásban dolgozik (e kettőt az elemzés sajnos nem választotta külön). És így jön ki végül az a végső – hamisan megfogalmazott – adat, hogy a romák csupán egyötöde „dolgozik”. A számok azt mutatják, hogy ez csak a hivatalosan – akár állandó, akár alkalmi munkakörben – foglalkoztatottak arányát jelöli, a *bármifajta pénzkereső tevékenységet végzőké* ennek közel *háromszorosa*.

Mód Péter előadása további nagyon lényeges – közpolitikai szempontból is meghatározó – tényekre hívta fel a figyelmet. Az egyik az iskolai végzettség szerepe a különböző típusú munkákhoz való hozzáférésben. Az újdonság nem a hatás léte, hiszen az már közhely, hanem e hatás elképesztő súlya: egy érettségizett roma (romának tartott) ember munkavállalási esélye huszonhatszoros az iskolai végzettséggel nem rendelkezőkhöz képest, a gazdaságilag aktívak esetében pedig közel ötvenszeres. Számításaiból az is kristálytisztán kiderül, hogy az első nagy ugrást a szakma megszerzése: aki elvégzi a szakiskolát, annak közel nyolcszoros esélye van munkát találni az iskolai végzettséggel nem rendelkezőkhöz hasonlítva, de a minőségi ugrás az érettségi megszerzése jelenti. Szakpolitikai szempontból kritikus megállapítás, hogy az általános iskolai végzettség alig növeli a munkába állás esélyét. Ez különösen fontos lehet a jelenlegi oktatáspolitikai

koncepció fényében, amely két évvel tervezi leszállítani az iskolakötelezettség korhatárát, és munkába kívánja küldeni a „tanulni nem akaró” fiatalokat. Ebből az adatsorból is a tervezet ellenzőinek azon érve kap megerősítést, miszerint szakma nélkül, pusztán 8 általános iskolát elvégezve vajmi kevés esély van munkába állni. Ehelyett a szakiskolákban mért elképesztő lemorzsolódási arányok leszorítását lenne érdemes az oktatáspolitikának megcélozni, valamint azt, hogy minél nagyobb eséllyel érhesse el a romá(nak tartott) fiatalok az érettségit adó szakközépiskolák és gimnáziumok kapujába. (A jelenlegi törvénytervezet ezzel szemben nem kedvez az esélyegyenlőségi szempontoknak, többek között azáltal sem, hogy radikálisan csökkenteni tervezi az érettségit adó intézmények keretszámaikat, kiszorítva ezzel a nehezebb sorsú gyerekek tömegeit.)

Az előadás másik fontos megállapítása a korábbi munka-tapasztalat jelentősége. Megint csak, maga a tény közhely, a mérték azonban megdöbbentő: Mód Péter számításai szerint több, mint harmincszoros azon kérdezettek munkába állási esélye, akiknek már van munkatapasztalatuk – amelynek mértéke, úgy tűnik, nem számít –, mint azoknak, akiknek nincs. Ennek a ténynek ugyancsak komoly közpolitikai konzekvenciái lehetnek. A munkapiaci kirekesztettségben élő népességet (legyen roma vagy sem), abban kellene támogatni, hogy munkatapasztalathoz jusson – de nem az állami közmunkaprogramok néha értelmes, gyakran viszont értelmetlen és büntető jellegű kulimunkái, hanem – piaci igényeket kielégítő cégeknél történő – valós és értékteremtő munkavégzés révén szerzett tapasztalathoz.

Mindez azonban a „hivatalos” foglalkoztatásra igaz. Amennyiben a nem hivatalos alkalmi és egyéb munkákat is jövedelem-termelő tevékenységnek tekintjük, úgy az esélyhányados jelentősen – az érettségi hatása 1,7-re – csökken. Ez azt jelenti, hogy az alkalmi munkák irreguláris és állami védelmen kívül eső piacára alacsony a belépési küszöb és kisebb a szelekció mértéke – ide kerülnek az alacsony iskolai végzettséggel, rendszertelen vagy semmilyen munkatapasztalattal nem rendelkező roma(nak tartott) munkások. Itt egyetlen tényező számít eséllynövelőnek: a jelentős munkatapasztalat. De azt is látni kell, hogy ezek a munkavégzési formák nagyon kevés jövedelmet termelnek – igazából úgy vannak kalkulálva, hogy a segély és anyasági támogatás mellett kiegészítő bevételként működnek –, kiszámíthatatlanok, és a munkavállaló teljességgel kiszolgáltatott a munkaadó kegyeinek. Kvalitatív kutatások sora számol be olyan gyakorlatokról, mint például az amúgy is alacsony munkabér kifizetésének elmaradása, a kiszolgáltatott helyzettel történő visszaélések sorozata. Makrogazdasági szempontból

pedig azt fontos szem előtt tartani, hogy ezek a munkaformák csak ritkán jelentenek társadalombiztosítási és adó-befizetéseket.

Az előadás további fontos és szomorú megállapítása a munkavégzés korosztályi jellemzőire vonatkozik. A szociális szféra kulcsinformátorain keresztül létrehozott mintában („B” minta) a 16-20 éves korosztálynak csak 20%-a jár iskolába, és mindössze 7,5 %-a hivatalosan foglalkoztatott. 60%-uk alkalmi munkából szerez jövedelmet. Ezek a számok újfent azt a megállapítást erősítik, miszerint nem érdemes kitenni az iskolából 16 éves korban a „dolgozni akaró” gyerekeket, mert nem tudnak elhelyezkedni, és óriási költségeket jelentenek később a szociális ellátó-rendszer számára. Az is plasztikusan látszik az adatokból, hogy a 36-40 éves korosztály választóvonalnak számít a legális munkatapasztalat szempontjából – nekik, illetve a náluk idősebbeknek többnyire (70% fölött) vagy van hivatalos munkájuk, vagy van ilyen jellegű tapasztalatuk, a fiatalabbaknál azonban a munkahellyel vagy akár csak munkatapasztalattal rendelkezők aránya meredeken zuhan: a 31-35 évesek esetében ez az arány 60%, a 25-30 évesek esetében pedig 50%. Ezek a számok is azt mutatják tehát, hogy nagyon nagy a rendszerváltás után a munkapiacra kikerült roma(nak tartott) emberek hátránya: nemcsak hogy foglalkoztatásuk aktuális mutatói rendkívül alacsonyak, de foglalkoztatottsági történetük is az. Márpedig az előbb bemutatott adatokból azt is megtudtuk, hogy ez utóbbi tényező kulcsfontosságú a munkaerőpiaci elhelyezkedés esélyeinek szempontjából.

Szegregáció

Meglepő adatok születtek a lakóhelyi és iskolai szegregáció alakulásáról, amely az elmúlt évek kormányzati politikáinak eredményességének szempontjából kulcskérdés, hiszen számos intézkedés a cigánytelepek felszámolását illetve az egészségtelen lakásviszonyok jobbítását célozta. A „B” komponens kutatási összefoglalójának lakáshellyel foglalkozó fejezete ugyan nem tesz említést a lakóhelyi szegregációról, a konferencián viszont elhangzott egy előadás e téma kapcsán. Teller Nóra előadásában nálam is erősebben fogalmaz a „B” kutatási modul mintájának reprezentativitását illetően, mikor leszögezi: *„A felvétel adatainak jellegéből adódik: ezek alapján a válaszadókról lehetnek megállapításaink, de a mai magyarországi romákról semmiképpen sem.”* Az adatok valóban meghökkentőek és nehezen magyarázhatóak: mindössze 22%-osnak jelzik a szegregáltan – cigánytelepen, avagy kizárólag, vagy túlnyomó részt cigányok lakta

környezetben élők arányát. Ez, különösen a korábbi – 1993-as és 2003-as Kemény vizsgálatok tükrében alacsony (az akkori kutatások mérése szerint a romák közel háromnegyede élt ilyen környezetben). Nem tűnik túlságosan valószínűnek, hogy 2003 óta ilyen számottevő mértékben csökkent volna a lakóhelyi szegregáció mértéke, hiszen a munkapiaci, társadalmi kirekesztődés minden dimenzióban növekedett, a lakóhelyi kirekesztődés pedig e folyamatok következménye. A töredékinformációk alapján tehát azt gondolhatjuk, hogy ez a kutatási komponens a romák helyzetének olyan alapvető tényezőiről, mint a lakóhelyi szegregáció, nem szolgáltatott megbízható adatot.

A kutatás „A” komponense hitelesebbnek tűnik e tekintetben (is): a megkérdezettek kétharmada él teljesen vagy nagy részben szegregált lakókörnyezetben, és csak 7% él olyan helyen, ahol döntően nem romák laknak. A szegregáció mértékét olyan közhelyszerű tényezők befolyásolják, mint a település jellege és a válaszadó iskolai végzettsége.

Az iskolai szegregációról csak a roma vezetőkkel készített – feltáró jellegű – előkutatás kapcsán vannak információk, a survey nem tért ki erre – a romák helyzetét és mobilitási esélyeit alapvetően meghatározó – jelenségre. A roma vezetőktől származó információk nem tűnnek túl megbízhatónak: *„a megkérdezett vezetők négyötöde úgy nyilatkozott, hogy a településen a roma gyerekek többsége a nem romákkal egy osztályban, integráltan tanul. Osztályszintű elkülönítésről minden tizedik, intézményszintű elkülönítésről pedig minden huszadik településen számoltak be”* („A” kutatás, p. 36). A helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzatok vezetőit többek között azért sem lehet objektív információ forrásának tekinteni e kérdéssel kapcsolatban, mert az iskolai elkülönítés az egyik legfájóbb konfliktus nagyon sok településen. A helyi erőterben elfoglalt szerepük miatt a cigány vezetők ugyanakkor abban érdekeltek, hogy a kisebbség és többség viszonyát konfliktus-mentesnek, békésnek tüntessék fel a külvilág számára. Ehhez képest pontosabb és megbízható információkkal szolgál Kertesi Gábor és Kézdi Gábor 2006-os országos kompetencia-mérés adatain készített számítása (Kertesi – Kézdi 2009).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Végül pedig, a bevezetőben bemutatott reprezentativitással kapcsolatos aggályokon túl tennék néhány további kritikai megjegyzést.

A „B” kutatás esetében nagyon érezhető a témában való jártasság hiánya. A zárójelentésben leírtak alapján elmondható, hogy a kutatók meglehetősen technikai megközelítést alkalmaztak: leírják az alap- és keresztmegoszlásokat, de nem mennek el a legalapvetőbb magyarázó kérdések feltevéséig sem, számos helyen pedig meglehetősen amatőr és érzéketlen megoldásokkal találkozhatunk. Sok példát lehetne felsorolni, én hármát emelnék ki. Az egyik például egy olyan korfa közzététele, amelyben *csak a megkérdezettek* kormegoszlása látható, miközben ők a 16-64 éves korosztályból kerültek ki. Korfát a népesség egészére szokás adni, statisztikai, de legalábbis reprezentatívnak tekinthető adatok alapján. A tanulmányban látható korfa alapján azt gondolhatnánk, hogy az (általuk definiált) romák között nincsenek gyerekek, és azt, hogy a nők hamarabb halnak, mint a férfiak. De semmit nem tudunk meg arról, hogy ez utóbbi adat vajon a valóságot tükrözi-e, vagy azt, hogy az idősebb korosztályokban már otthon vannak a férfiak, ezért ők nagyobb arányban válaszolnak a kérdezőnek, míg a fiatalabbak esetében inkább a nők tartózkodnak otthon. A nemek kor szerinti megoszlása tehát valószínűleg semmit nem mond a valóságról – legfeljebb arról, hogy ki van otthon, és ki hajlandó válaszolni a kérdezőbiztosnak. Különösen érthetetlen ez annak ismeretében, hogy a háztartás összes tagjára vonatkozóan is rendelkezésre állnak adatok, így célszerűbb lett volna ezek alapján bemutatni az alapvető demográfiai (nem, kor, iskolai végzettség szerinti) megoszlásokat. Ez sem feltétlenül lenne „reprezentatív” a bármely módon definiált népességre nézve, de közelebb vinne a valósághoz, azzal a szűrővel kiegészítve, hogy valószínűleg felülbecsüli a gyermekes családok számát, hiszen a szociális szféra kulcsinformátorainak látókörében a gyermekes (és még inkább a kisgyermekes), megélhetési nehézségekkel és ebből származó egyéb problémákkal küzdő családok találhatóak nagyobb arányban.

Az elemzés szakszerűtlenségének egy másik példája a nyelvhasználatot tárgyaló fejezetben található: a tanulmány szerzője elmondja, hogy *„Itt jegyezném meg, hogy a kódolás nem tűnik logikusnak. [...] Egy lehetséges magyarázat mégis van erre a logikátlanul tűnő kódolásra, ami mindent megmagyarázna. [...] az az érzésem, hogy az érti-e valamelyik nyelvet változó rosszul, pontosabban fordítva lett kódolva. [...] Emiatt úgy tekintettem a változóra, mintha fordítva lenne kódolva, és ennek megfelelően újra kódoltam.”* Felmerül a kérdés, hogy miért nem ment vissza a kérdőívekhez és ellenőrizte a logikus feltevését? A hit és bizalom nem az empirikus kutatás adatfelvételének és elemzésének kategóriái.

A kutatási tapasztalat, és a roma népességgel kapcsolatos szociológiai és közgazdasági diskurzus ismeretének hiányára vall a „B” modul zárójelentésének bevezető fejezete, melynek címe „Szegénységkutatás Európában”. Annak ellenére teszi ezt, hogy jelentős nemzetközi irodalom, sőt adatbázis lelhető fel az Európában élő romák helyzetével kapcsolatban, sőt a kutatást megalapozó irodalmi összefoglalót tartalmazó dokumentumok (Krémer et.al 2010) ezeket igen nagy részletességgel be is mutatják. Ez az elemzés rögtön az elején a (mély)szegénységben élőkkel azonosítja a roma társadalmat, ezáltal a kirekesztettségben és nyomorban élő cigányság diskurzusába helyezi önmagát. Ezzel nemcsak az a baj, hogy eltekint az integrálódó roma rétegektől (és ezt a mintavételi eljárás bemutatás kapcsán el is mondja magáról), hanem hogy önmaga is hozzájárul annak a sztereotípiának a megerősítéséhez, amely minden más felfogást kirekesztő módon elterjedt a magyar közéletben. Már az is gond, hogy a média ezt képet kultiválja, de sokkal nagyobb baj az, hogy ha a közpolitikai döntéshozók egy olyan adatbázisra illetve elemzésre támaszkodnak majd, amelynek címe a „Roma társadalom 2010”, és amely mind a felvétel mintavételét, mind az abból származó elemzését úgy keretezi, hogy a (mély)szegénységben és kirekesztettségben élő romának tartott népességről szól.

Nem gondolom, hogy mindenkinek, aki romákkal kapcsolatban kutatást készít, maximálisan együttérzőnek vagy szolidárisnak kell lennie, de az olyan degradáló kifejezésektől érdemes tartózkodni, amelyek a kutatás alanyainak méltóságát sértik. Ilyen például a „B” modul zárótanulmányának kapcsolathálózati elemzésében található megfogalmazás, mely a romák kapcsolatainak bemutatása során *„beltenyészeti homofiliáról”* beszél. Ez még annak ismeretében is viszolyogtató kifejezés, hogy tudjuk, nem valami rasszista véleményt, hanem kapcsolathálózati szakkifejezés takar. Rossz érzéseket kelt az „A” kutatásban a kérdezőbiztosok tapasztalatait leíró fejezet, amely azt tükrözi, hogy a kérdezőbiztos – nem szándékosan – mégis hierarchikus viszonyt tételezett és alakított ki az informátorként használt kisebbségi vezetőkkal, amennyiben magától értetődőnek vette, hogy a kisebbségi vezetők természetszerű feladatukként tekintenek majd a kutatásra, ott és akkor állnak rendelkezésre, amikor a kérdezőbiztos azt kívánja.

A kérdezőbiztosok tapasztalatait összefoglaló fejezet, de a kutatás designja kapcsán is az az érzésem támadt, hogy a kutatás némileg érzéketlenül viszonyult ahhoz a helyzethez, amit a mai magyar valóság a cigányok, vagyis a cigányoknak tekintett személyek, családok számára jelent. Egyik kutatási modul sem reflektál arra a helyzetre, hogy a romagyilkosságoknak, a rasszista és cigányellenes politikai erők előretörésének és

a paramilitáris szervezetek cigányokat reguláló masírozásainak árnyékában már nem ugyanazt jelenti ismeretlenül beállítani egy kérdőívvel egy roma családhoz, mint néhány évvel ezelőtt. A bizalmatlanság joggal nőtt, és sokkal többen gondolják, hogy az a biztos, ha nem engedem be az idegent, nem válaszolok a kérdőívre, mint 2009 előtt.

Elszalasztott lehetőségnek látom azt, hogy egy 4000 fős – akárhogyan is definiált – roma mintán készült kutatásban nem tudott hangsúlyosabban megszólalni a *romák hangja*: a kérdezett cigányok elsősorban a kutatás tárgyai, nem pedig alanyai voltak. Az elemzés - és gyaníthatóan a kérdőív is⁷ – a többségi társadalom szempontjából készültek, annak összeállítását az határozta meg, hogy mi, többségiek - kutatók és döntéshozók - mit szeretnénk tudni a cigányokról, és úgy érzem, nem kísérelt meg belehelyezkedni a kérdezett romák nézőpontjába. Az elemzés alig tárgyalja azt, hogy milyen tapasztalataik vannak a kérdezetteknek a különböző intézményekkel kapcsolatban, hogyan élnek meg a cigányokkal és szegényekkel szemben egyre ellenségesebb társadalmi légkört, a hátrányos megkülönböztetést, melynek lenyomatait ugyan látjuk a kutatásból, de azt nem, hogy ők ehhez hogyan viszonyulnak. Véleményem szerint fontos lett volna a civil aktivitásról és ezzel kapcsolatos attitűdökről ismereteket gyűjteni annak érdekében, hogy a roma társadalom hatékonyabban politikai és civil részvételének gátjairól megtudhassunk valamit.

A jó hír viszont az, hogy a pillérvezető ígéretet tett arra, hogy hamarosan mindkét kutatás adatbázisa publikussá válik, kikerül az internetre, csakúgy, mint ahogy elérhetőek lesznek a mintavételi eljárások pontos leírása és a kérdőívek is. Amennyiben ez valóban így lesz, akkor a mintavétel korlátait figyelembe vevő, mégis a roma társadalom e szeletének életét jobban megértő további elemzéseket lehet majd készíteni.

HIVATKOZÁSOK

Ladányi János – Szelényi Iván (2004) A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata, Budapest: Napvilág

Letenyei László – Varga Attila (szerk) „Roma társadalom” TÁMOP 5.4.1.-8/1 „B” komponens.
<http://84.206.8.166/dokumentum/zarotanutmanyBCE.pdf>

⁷ A kérdőív nem érhető el az interneten.

Marketing Centrum OPK Kft. (2011) Zárótanulmány. Roma társadalom – 2010.

http://84.206.8.166/dokumentum/A%20kutatas%20MC%20roma%20zarotanutmany_s.pdf

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság, 1971–2003, Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kertesi Gábor (2005) A társadalom peremén: Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Budapest: Osiris

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2009) „Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után”, Közgazdasági Szemle, 56, pp. 959-1000.

Köllő János (2009) A pálya szélén – Iskolázatlan munkanélküliek a poszt-szocialista gazdaságban, Budapest: Osiris

Krémer Balázs – Bói Krisztina – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda – Pál Zsolt (2010) Az esélyegyenlőség szempontjából veszélyeztetett csoportokra vonatkozó nemzetközi (első sorban EU) rendszeres adatfelvételek gyakorlata, módszertana és eredményei, TÁMOP 5.4.1. <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=33>

Krémer Balázs – Bói Krisztina – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda – Pál Zsolt (2010) Issue-paper: A társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett csoportok (romák, megváltozott munka-képességűek) empirikus kutatása elé, TÁMOP 5.4.1. <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=32>.

Messing Vera – Molnár Emília (2011) „Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái”, Esély, 1. sz. pp. 53-80.

Molnár Emília – Kai A. Schafft (2003) „A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenysége és céljai Magyarországon 2000-2001-ben” Szociológiai Szemle, 1. sz. pp. 79-99.

Virág Tünde (2008) Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. Szociológiai Szemle, 1. sz. pp. 60-77.

KRISTÓF LUCA¹

A LÁZADÁSMENTES NEMZEDÉK

RECENZIO

SZALAI ERZSÉBET (2011) KOORDINÁTÁKON KÍVÜL. FIATAL FELNŐTTEK A MAI MAGYAR-ORSZÁGON. BUDAPEST:ÚJ MANDÁTUM

Szalai Erzsébet legújabb könyvének témaválasztása kisebb meglepetést kelthet azok körében, akik ismerik a szerző korábbi műveit. Az ismert szociológus korábban nem foglalkozott ifjúságkutatással, írásainak leggyakoribb témái a hatalmi viszonyok, különböző elitcsoportok és az értelmiség. A könyv hátulján is kiemelt első mondatait elolvasva azonban azonnal világossá válik, hogy Szalai Erzsébet ezúttal is ugyanazt a célt tűzte ki maga elé, mint mindig: az általa újkapitalizmusnak nevezett társadalomforma életviszonyainak megértését.

Szalai Erzsébet viszonyulása a kutatása tárgyához ugyanakkor bevallottan „anyai”: fia, volt tanítványai és azokból lett barátai egyaránt a fiatal felnőttek korosztályához tartoznak. A könyv első mondata mégis a szerző saját generációjáról, a „nagy generációról” szól, és ez korántsem véletlen. A szülők nemzedékével való kapcsolat a mű egyik fontos vonulata: hogy milyenek lettek, milyenek lettünk, mi, mai fiatal felnőttek, az sokban szüleinken is múlt.

A fiatal felnőttek a szerző definíciója szerint 25-35 év közötti, tanulmányaikat már befejezett, vagy azok végén járó, az „életbe éppen kilépő” fiatalok. A kutatás a Szalai Erzsébettől megszokott mélyinterjú technikán alapul, melynek következtében a *Koordinátákon kívül* rengeteg interjúrészlettel operál. Becslésem szerint a szöveg mintegy fele interjúidézet. Maga a szerző ezt a technikát olyan dokumentumfilmhez hasonlítja, melyben ő tölti be a narrátor szerepét. Szalai Erzsébet számára a dokumentumfilm fontos

megismerési forma, ezt korábban Schiffer Pállal közösen tartott szociofilm-kurzusai is bizonyították. A fiatal felnőttek „beszélgetése” mellett azonban a szerző kisigényűnek nem mondható kutatási kérdése is megjelenik: „*a fiatal felnőttek habituális tulajdonságai és társadalmi cselekedetei milyen irányba befolyásolhatják Magyarország társadalmi és politikai viszonyait?*”

A 130 interjú a szocializáció, pályaválasztás, identitás, jövőkép, emberi kapcsolatok, habitus és „*lázadási potenciál*” témaköreit foglalja magába. A könyv végén függelékben megtalálhatjuk a fiatalok különböző csoportjaira vonatkozó interjúterveket és a fiktív neveken szerepeltetett interjúalanyok életkorának és foglalkozásának felsorolását is. Az interjúalanyok kiválasztásában egyfelől egy képzettségi és foglalkozási hierarchia logikája látszik érvényesülni: egy-egy csoportot alkotnak a vállalkozók, a topmenedzserek, a politikusok, a munkások (e csoporton belül a „*stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomások*”, az „*instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomások*”, a „*stabil munkaerő-piaci pozíciójú nem diplomások*”, az „*instabil munkaerő-piaci pozíciójú nem diplomások*”) valamint a munkanélküliek.

Ezen kívül Szalai külön vizsgálja a kismamákat, az akadémiai és egyetemi értelmiséget, illetve a baloldali/zöld és radikális jobboldali civil aktivistákat. Különösen a kismamák esetében nem világos, hogy miért pont ők alkotják a fiatal felnőttek egy fontos csoportját, hiszen egyébként besorolhatók lennének a fentebb felsorolt foglalkozási, képzettségi csoportok valamelyikébe. Az akadémiai és egyetemi fiatal értelmiség és a civil aktivisták, bár számarányukat tekintve nyilván marginálisak a mai magyar fiatal felnőttek között, a kutatási kérdés – és a szerző mindenkori érdeklődése – szempontjából indokolhatóan fontos szereplőknek tűnnek – és valóban, a könyv legérdekesebb következtetései ezekhez a csoportokhoz köthetők. A mintavételnek feltétlenül hiányossága azonban, hogy – nem szándékbeli, hanem sajnálatos módon anyagi okok miatt – csak Budapestre és vonzáskörzetére terjedt ki, ily módon teljesen kimaradnak belőle a falvakban, vagy a leszakadó észak-keleti térségekben élő fiatalok. A területi egyenlőtlenségekkel összefüggő jelentős társadalmi problémák megjelenítése híján a kutatás mintája nem adhat igazán átfogó képet a fiatal magyar felnőttekről.

A fiatalok különböző csoportjaira rátérve, Szalai Erzsébet elemzésének középpontjában a *habitus* és az *identitás* kérdései állnak. A habitus fogalma különösen fontos számára. Tézise szerint „*nagy társadalmi változások idején* [és kimondatlanul bár, de mintha azt feltételezné, hogy jelenleg ilyenek zajlanak – K. L.] *a habitus túlmutathat az őt létrehozó struktúrák rendszerén, és új struktúrák létrehozásának alapjává válhat.*” Az identitás mint a habitus egyik fontos alapja jelenik meg. A szerző Luckmann nyomán így fogalmaz: a társadalmi szerepek deperszonalizációjával „*az identitás termelése az egyén, a legprivátabb kisvállalkozó ügyévé válik*”, az ő feladata pedig annak vizsgálata, hogy a fiatal magyar felnőttek mennyire eredményes „kisvállalkozók”. Szalai számára a hivatástudat az

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

az indikátor, mely leginkább mutatja a társadalmi szerepekkel összefüggő identitás létét vagy hiányát. Kvalitatív típusalkotás segítségével ábrázolja a fiatal felnőttek habituális és identitásbeli jellemzőit. Mint megjegyezi: míg az identitás a mélyinterjúkból közvetlenül kiolvasható, a habitus típusára inkább az egyén életútjának és vélekedéseinek összessége utal.

A könyv összefoglaló fejezetében a szerző össze is gyűjtötte az általa beazonosított identitás- és habitus-típusokat. Kategorizálása főként a habitusok esetében plasztikus (és szórakoztató), néhány példa: „több lábon álló – laza” (vállalkozói habitustípus), „munkaközpontú kispolgár” (munkás habitustípus), „kallódó tehetség” (munkanélküli habitustípus), „elhivatott – önmegvalósító”, „szellemi vállalkozó” (értelmiségi habitustípusok), „anti-enthuziaszta” (civil aktivista habitustípus).

Ebben a rövid recenzióban nincs mód áttekinteni a kötet legnagyobb részét kitevő, a fiatal felnőttek különböző csoportjainak jellemzőit bemutató fejezeteket, ehhez egyébként is érdekesebb magát a könyvet elolvasni. Ezért a fiatal felnőttek néhány általános jellemzőjének felvillantása után, a könyv fiatal értelmiségekkel és mozgalmárokkal kapcsolatos fejtegetéseit mutatom be.

Szalai Erzsébet elemzése elején utal azokra a folyamatokra, melyeket Utasi Ágnes,² Somlai Péter és Tóth Olga³ kutatásai tártak fel részletesebben. Ilyen a családi kapcsolatok felértékelődésének általános társadalmi jelensége, illetve a posztadolescenciának, az önálló életkezdés későbbre tolódásának megjelenése. A szülőkről való leválás nehézségeivel kapcsolatban Szalai nem elsősorban a fiatalok megváltozott attitűdjét, hanem a strukturális okokat, azaz az egzisztenciális bizonytalanság okozta kényszert hangsúlyozza. Ugyanakkor a fiatal felnőttek fontos közös jellemzőjének tartja azt is, hogy nem erős bennük a szülőkkel szembeni lázadás.

² Utasi Ágnes (2004) Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli, Budapest: MTA PTI; Utasi Ágnes (2008): Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre, Budapest: Új Mandátum.

³ Somlai Péter – Bognár Virág – Tóth Olga – Kabai Imre (2007) Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadolaszcensekről. Budapest: Napvilág.

A Szalai Erzsébet által munkásságnak⁴ tekintett széles alkalmazotti csoport diplomás és nem diplomás, stabil és instabil munkaerő-piaci pozíciójú tagjai mindnyájan hasonlítanak egymásra abban a nagyfokú bizonytalanságban, mely munkájukat jellemzi. Szalai a „*hálózati munkásság*” terminussal írja le ezt a munkahelyek között vándorló, a globális kapitalizmus hálózataiba időről időre csereszabatos villanykörteként bekapcsolódó réteget.

A fiatal felnőttek összes csoportjára általánosított jellemző az is, hogy bár a társadalmi problémákat jól érzékeli, mozaikszerű kapitalizmuskritikájuk nem áll össze átfogó rendszerkritikává. Különösen hangsúlyosan jelenik meg ez az elem az akadémiai értelmiségek esetében, akiknek pedig „hivatalból” feladatuk lenne a rendszerkritika: róluk a szerző azt állapítja meg, hogy „*a hazai viszonyok kritikája nem mély, nem is a legfontosabb elemekre⁵ irányul*”. Az átfogó rendszerkritikai gondolkodás hiányának okát, azaz tulajdonképpen egyfajta mentséget a fiatal értelmiségek számára, Szalai Erzsébet abban látja, hogy – a nyugat-európai fiatal tudósokkal ellentétben – itthon hiányoznak az autonóm értelmiségi magatartás egzisztenciális feltételei.

A fiatal civil aktivisták két markáns csoportját, a baloldali/zöld (alterglob) mozgalmak és a radikális jobboldali mozgalmak aktivistáit Szalai Erzsébet egymással összehasonlítva vizsgálja. Az LMP és a Jobbik forrásvidékén járunk, a szerző említi is, hogy nagyon meglátszik a vizsgált mozgalmi szférán, hogy a legaktívabb tagjait már elszívta a politika (ugyanakkor az interjúk még a 2010-es választások, a két új párt parlamentbe kerülése előtt készültek).

Nagyon érdekes, ahogyan a két, első ránézésre antagonistikus mozgalom fiataljainak interjúiból kibomlanak a mögöttes hasonlóságok. Mindkét szféra aktivistái közül sokan – és ez különösen igaz a radikális jobboldali fiatalokra – a rendszerváltás után

⁴ A szerző munkásnak tekint minden alkalmazottat, saját példája szerint a nem felső szintű termelésirányító informatikai mérnököt is, egyedül a menedzsereket nem. A recenzióiról számára ez a kategorizálás nem teljesen meggyőző: nem világos például, hogy a köztisztviselők ezen logika mentén miért nem tartoznak a munkások közé. A „munkás” kifejezés ellentmondásosságát érzékelve Szalai Erzsébet maga is megjegyezi: maguknak a diplomás fiataloknak határozottan nincs munkásidentitásuk, inkább értelmiséginek tartják magukat, ő ennek ellenére következetesen munkásként sorolja be őket.

⁵ Azaz: magának a kapitalizmusnak a kritikájára.

lejtmenetre kerülő családokból származnak. Szocializációjuk a fiatalok többi csoportjához képest sokkal inkább érték és ideológiateltett volt (bár talán ebbe a percepcióba az is belejátszhat, hogy maguk az ideológia-orientált interjúalanyok hangsúlyozták jobban szocializációjuk ilyen aspektusait). Következő közös momentumként lázadásmentes nemzedékükből egyedül rájuk jellemző a kamaszkori, főként iskola elleni lázadások sora. Felnövekedve megőrizték, ha nem is forradalmárságukat – „*a forradalmárságból én már kinőttem*” – mondja egyikük – de egy kortársaikénál erősebb társadalmi érzékenységet.

Természetesen számos különbség is megmutatkozik az alterglob és a radikális jobboldali fiatalok között. A kétféle mozgalom tagjai az általuk hasonlóan érzékelt társadalmi problémákra, mint tudjuk, egészen eltérő válaszokat kísérelnek meg adni. Ennek a különbségnek a fiatalok szocializációjáig visszanyúló gyökerei vannak. A baloldali és zöld mozgalmak aktivistái sokkal nagyobb arányban jönnek értelmiségi családokból. Emellett a radikális jobboldali fiatalok közül feltűnően sokan nőttek fel apa nélküli családokban (ezen a ponton Szalai Erzsébet persze nem hagyja ki a kínáló magas labdát: összefüggést feltételez a szocializáció e momentuma, és a jobboldali mozgalmak Vezér-keresése között). Apa hiányában a radikális fiatalok számára a nagyszülők szerepe, ezen belül is az általuk átörökölt antikommunista világkép vált fontossá. A rendszerváltás utáni identitásválság következtében mindkét mozgalmi szféra fiataljainak gyerekkorát áthatotta a családi re-identifikációs kényszer, ám míg a radikális jobboldaliak esetében az általános társadalmi regresszió családi regresszióként jelent meg, az alterglob fiatalok világnézetileg sokszínűbb családjaiban megindult valamiféle halvány innováció, alternatív identitáskeresés. Ami a kétféle mozgalom aktivistáinak saját identitását illeti: a jobbosok körében szinte kizárólag kollektív identitás mutatható ki. A baloldali mozgalmak aktivistái tudatosabbak, saját szerepkonfliktusaira reflektáltabbak.

Az alterglob mozgalmi szféra fiataljainak szavaiban érzékelhető ugyanakkor egy elég erőteljes, egzisztenciális bizonytalanság áthatotta kiábrándultság – a zöld mozgalmak résztvevői közül többen elvi okokból a jövőben nem is szándékoznak dolgozni. Szalai Erzsébet megfogalmazása szerint általános körökben a jövőkép hiánya. Valóban, az „*igazából egy kommuna kellene*” jellegű, lehangoló ötleteknél nem sokkal kap többet az olvasó. A szerző ezt – összhangban az egész korosztályt jellemző általános bátortalansággal – annak tulajdonítja, hogy egy személytelen rendszer – a globális kapitalizmus – logikája ellen harcolni szinte lehetetlen feladat. A radikális jobboldal, a

maga igencsak konkrét ellenségképeivel könnyebben elérhető célokat, s így vonzóbb perspektívát tud felmutatni a fiatalok számára.

A *Koordinátákon kívül* záró fejezetében a szerző identitások és habitusok összekapcsolódásának logikáját vázolja fel. Bár a fiatal felnőttek között minden társadalmi rétegben található stabil identitásra épülő építkező-innovatív személyiségek, éppúgy, mint gyenge vagy bizonytalan identitású merev-konzervatív, illetve identitásukat meghatározni nem tudó leépülő-önsorsrontók, mégis úgy véli, hogy a magyarországi kapitalizmusban az identitás és az arra épülő individualitás a rendszer logikája által egyaránt veszélyeztetett.

Szalai Erzsébet végül így összegzi mondanivalóját: „*a mai fiatal felnőttek nem fognak maradandó hatást gyakorolni a társadalmi viszonyok alakulására.*” Bátortalanságuk, és az a körülmény, hogy hiányoznak körükben a generációvá válás, azaz a közös célért való fellépés feltételei, tehát a meghatározó nemzedéki élmény és különösen a szülőkkel szembeni világnézeti lázadás, nem teszi őket alkalmassá arra, hogy „*aláássák a magyarországi újkapitalizmus rendszerét. Sőt, még meg is erősíthetik azt.*”

Ehhez a következtetéshez azonban a könyv utolsó oldalain egy jelentős epilógust fűz a szerző. Felveti ugyanis, hogy a tárgyalt 25-35 év közöttieknél fél korosztállyal fiatalabb nemzedék körében a generációvá alakulás jelei tapasztalhatók. Szalai hipotézise szerint a Facebookon a sajtószabadságért szerveződött első nagy tüntetés résztvevőinek törzsgárdáját azok a huszonegypár évesek alkották, akik (végre) megtalálták a közös ellenségképet a Fidesz-kormányban. Ezek közül a fiatalok közül sokan ráadásul már nem is a nagy generáció, hanem a hatalomban azt váltó Fidesz-nemzedék gyermekei...

Nos, azt hiszem, nem teszek túl erős állítást, ha azt mondom, hogy az azóta eltelt közel egy év alatt a „millás” mozgalom története alátámasztani látszik a fenti hipotézist. Habár csak jelszó szintjén és alternatíva felmutatása nélkül is, de felhangzott és visszhangot is vert a „*nem tetszik a rendszer*” felkiáltás. Nem lepődnénk meg tehát, ha Szalai Erzsébet következő írásaiban a Milla korosztálya és mozgalma fontos szereplővé válna. Továbbmenve: talán ők is megérnének egy, a *Koordinátákon kívül*höz hasonlóan izgalmas, empatikus és olvasmányos kvalitatív elemzést.

IFJÚSÁG- ÉS SPORTSZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOKRÓL

RECENZIOK

I.) FÖLDESINÉ DR. SZABÓ GYÖNGYI – GÁL ANDREA – DÓCZI TAMÁS (2010)
SPORTSZOCIOLÓGIA. BUDAPEST: SE TESTNEVELÉSI ÉS SPORTTUDOMÁNYI KAR

II.) FÖLDESINÉ DR. SZABÓ GYÖNGYI (2010) *FEJEZETEK A MAGYAR SPORTSZOCIOLÓGIA MŰLTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL. BUDAPEST: DOUBLE PRINTING KOMMUNIKÁCIÓS KFT.*

III.) BALKU ANETT – DUSA ÁGNES – SÓRÉS ANETT (SZERK.) (2011) *IFJÚSÁGI ÉLETHELYZETEK. IFJÚSÁGSZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK. DEBRECEN: DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ*

I.)

A tankönyv- és az egyetemi jegyzetírást sokan tekintik kérészetű, bizonytalan kimenetű feladatnak, és – sajnos – részben valós tapasztalatok alapján. Különösen így van olyan szakszociológiai területek esetén, amelynek hazai szakirodalmi – noha fontos alkotások láttak már eddig is napvilágot – csak szűk körben ismert és elismert.

Földesiné és munkatársai félretettek minden negatív előítéletet, amikor a szakma, valamint a sport iránt érdeklődők számára összefoglalták a sportszociológia legfontosabb sajátosságait, és a magyar sport aktuális társadalom- és gazdaságpolitikai kérdéseit. A szóban forgó kötet egyszerre tankönyv, friss kutatási eredményeket és összehasonlító adatelemzést alkalmazó helyzetértékelés, illetve vitairat, amelynek befogadását nagyban segíti a világos szerkezet.

Klasszikus tankönyv abban az értelemben, hogy a sportszociológia alapfogalmaival indít, bemutatja a sport alrendszeit, a sportszociológia rövid történetét, foglalkozik a sport és a szocializáció kapcsolatával, az életmódot és az életminőséget alakító szerepével, a versenysporttal, a hivatásos sportolókkal, a szabadidőben végezhető testmozgással, a profi és a civil szervezetek helyzetével, a prevenció és a sport összefüggéseivel, a politika hatásával, a döntésekkel.

A szerzők mégsem csak az induktív gondolkodásmódra építettek a tartalom kialakításakor. Korszerű szemlélettel foglalkoznak a sport szempontjából a társadalom strukturális változásaival, a szocializáció szerepével a sportolásra motiválásban, az esélyegyenlőség/egyenlőtlenség tényeivel, a mobilitás hatásával (benne kitüntetetten a migrációból és a kisebbségi létből fakadó problémákkal). Önálló fejezetet szentelnek a tudásnak és az innovációnak különös tekintettel az egészségtudatosságra, amely az életmód minőségét döntően meghatározza.

Hangsúlyos az alapértékek (család, egészség, oktatás, képzés, béke, esélyegyenlőség) deklarálása, melyet részben a normakövető (életstílus, fogyasztás harmóniája), illetve a normaszegő (dopping, deviáns szurkolói magatartásformák) viselkedések kapcsán fejtenek ki. Az egyéni felelősség szerepén túl kritikus véleményt fogalmaznak meg az állam és a média szerepéről, tudatformáló hatásáról is.

Elemzik a magyar sportpolitika utóbbi évtizedeinek kezdeményezéseit, sikereit és kudarcait, a társadalmi-gazdasági változások folyamataiba ágyazottan, kitérve a globalizáció hatásaként értelmezhető összefüggésekre is. Amikor az átalakulás lehetséges irányait is megnevezik, a klasszikus tankönyv ettől kezdve vitairattá válik.

Sommásan megfogalmazva: a sport szinte minden területén elodázkodtak, sőt, elsikkadtak a radikális intézkedések, a sport társadalmasítása, a decentralizáció; gazdasági szempontból pedig a szféra finanszírozási vákuumba került. A régi állami támogatások leépültek, szinte teljesen megszűntek, az újak pedig még nem alakultak ki.

A szerzők éltek azzal a kivételes lehetőséggel, amely akkor nyílt számukra, amikor 2007-ben a TÁRKI közreműködésével lakossági kérdezést végeztek 1500 fős mintán. Az így szerzett új kutatási eredményekből a lényeges összefüggéseket, tendenciákat mutatják be a kötetben. Ezek közül kiemelném a sportfogyasztásra, az esélyegyenlőségre, valamint a társadalmi mobilitásra vonatkozó fejezeteket.

Az ismeretek befogadását segíti a feszes szerkezet, amely a mondandót 10 fejezetre tagolja. Tartalmi szempontból az egyes részek a legfontosabb sportszociológiai kérdésekre keresik – a hazai és a nemzetközi szakirodalomba ágyazottan – a választ, különös gondot fordítva a survey kutatás adatainak bemutatására, illetve más, hasonló vizsgálati eredményekkel való összehasonlítására. A fejezeteket összefoglaló kérdések és

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

az ajánlott irodalom zárja. A felhasznált irodalom pedig tükrözi a magyar és idegen nyelven elérhető, korszerű sportszociológiai írásoknak.

Az elmondottak alapján cáfolom azt a sztereotípiát, melyet a bevezetőben említettem: íme, mégis lehet és érdemes tankönyvet írni, ha hiánypótló témát választ tárgyként, és egzakt, friss adatokkal bizonyítja állításait.

II.)

„Igazi, keményfedeles” könyvet jelentetett meg Földesiné dr. Szabó Gyöngyi sportszociológus. A műfajt a szerző és a kiadó is válogatásként határozza meg, de a kötet sokkal differenciáltabb annál, mintsem „csak” az elmúlt 30 év tanulmányai egybefűzése lenne. Egyrészt sporttörténeti dokumentumok tárháza magyar és angol nyelven, másrészt a hazai sportszociológia manifesztuma.

A szerző hosszas megfontolást követően állította össze a könyve tartalmát. A bevezetőben a következőképpen indokolta szerkesztési elvét: feladatának tekinti a szociológiai szemléletmód egyre szélesebb és mélyebb elterjesztését a sportban, valamint a sportszociológia népszerűsítését a társadalomban. Földesiné beállítódása négy pilléren nyugszik: a sport mibenlétének megnevezésén, életminőséget formáló szerepén, az egzakt társadalomismereten és -kutatáson, valamint a tudományos ismeretterjesztésen.

A döntés a sokszínűség mellett briliáns megoldást eredményezett. Feltárulnak előttünk a hazai sportszociológia főbb kérdései: a professzionális és a kedvtelésből végzett sport hazai története, politikai, gazdasági meghatározottsága, a szervezetek helyzete, szerepe a sport preventív funkciójának mélyítésében, a sport életmódra, életkorokra gyakorolt hatása, a deviáns jelenségek (dopping, szurkolói huliganizmus stb.). A szerző ennek megfelelően válogatott korábbi írásaiból, amelyet három nagy fejezetre bontott: „I. Sport, életmód, esélyegyenlőtlenség”; „II. Él sportolók, szurkolók, devianciák”, „III. Sport, társadalmi változások, politika”.

Földesiné a pályakezdése óta újra és újra visszatér a sportélet olyan gondjaira, mint az idő szerepe a sportolásban, a fogyatékosok helyzete a sport világában, az él sportolók jelene és jövője, a sportfogyasztás, mint a kulturális fogyasztás alrendszere, a

devianciák a sportolók és a szurkolók körében, a sport politikai kiszolgáltatottsága, a sport és a szabadidő-sport, valamint az életmód összefüggései stb.

Figyelemre méltó a szerző nyelvhasználata, amely végső soron a sportszociológia egyedülálló, magyar (és angol) nyelvű, plasztikus, szisztematikus bemutatását eredményezi. A könyv kétnyelvűsége lehetővé teszi a tankönyv és a szöveggyűjtemény funkciójának közös, magas színvonalú megjelenítését.

Néhány – a sportszociológia terrénján túlmutató – tanulság, amelyet egyaránt ajánlunk a döntéshozók, a sportolók és a civilek figyelmébe:

1.) Az *Élsport és dopping* témájában a szerző leszögezi: „Az olimpikonok származása arra enged következtetni, hogy társadalmunkban a gyermekek esélyei az él sportolói státusz elérésére csak elvileg egyenlők. A gyakorlatban társadalmi tényezők – első helyen a családi háttér is befolyásolják, hogy egy potenciálisan tehetséges gyerek eljut-e a versenysport élvonalába. Az anyagilag és kulturálisan kedvezőbb helyzetű fiataloknak nagyobb lehetőségük van arra, hogy él sportolókká váljanak.” (120.) A szerző elítéli a teljesítmények végtelenségig fokozását, különös tekintettel a doppingszerekre; elítéli azt az álságos magatartást, amely hallgatólagosan lehetővé teszi az egészséget károsító szerek alkalmazását.

2.) Az *Értékekkel kapcsolatban* megállapítja: „...Magyarországon már a fogyasztás szintjén sem közkinccs, hozzáférhetősége egyértelműen korlátozott..., a sportfogyasztás már nem foglal el olyan előkelő helyet a magyar lakosság körében, mint korábban..., hamis illúzió azt feltételezni, hogy az egykor volt közel össznépi érdeklődés a sport és a magyar sportolók teljesítménye iránt töretlen és lankadatlan...” (165.)

3.) A jelen *sportpolitikája* kiüresedett, állapota több mint elkeserítő. Földesiné jogos kritikája szerint: „...a Sportstratégia...folyamata megtorpant, az érdemi munka nem kezdődött meg annak érdekében, hogy sportoló nemzetté váljunk. A sportra fordítható központi költségvetések elosztásában nyomát sem lehetett felfedezni ilyen irányú változásoknak...A legnagyobb vesztes ismét a szabadidősport lesz...Az él sportban radikálisan megerősödött az üzleti szféra befolyása... addig a szabadidősport finanszírozását...a civil társadalomra próbálják áthárítani...” (276-277.)

A szerző – a szociológiai tudományok doktora, a SE Testnevelési Kar Társadalomtudományi Intézetének professzora, a hazai és a nemzetközi sportszociológia kiemelkedő képviselője – úgy véli, hogy a kötet nemcsak az ő tudásának manifesztuma, hanem kollégáié, tanítványaié is. Állítása csak részben igaz, mivel az alkotás mindig közösségi alapú, azonban invenciózus autor nélkül nem születhetett volna ilyen koherens mű, melynek háttérében a szerző több évtizedes kutatómunkája, több száz magyar és idegen nyelvű publikációban is mérhető tudása, szakértelme áll.

III.)

Bevallom érintettségemet a témával, a szerzőkkel, illetve az őket alkotásra inspiráló, szakszerűsége ösztönző professzorasszonnyal, Szabó Ildikóval kapcsolatban – gondolataim ezért hol racionálisan, hol érzelemmel telítetten fogalmazódnak meg. A hallgatói kéziratokból hosszú érlelés, fontolgatás után több összeállítás készült, mivel bőséges kutatási anyagot és tapasztalatot gyűjtöttek össze azok, akik néhány évvel ezelőtt először csak kurzusként hallgatták az ifjúságszociológia lényegi kérdéseit. Érdeklődésük és az a felismerés, hogy a kortárs-csoport vizsgálata újabb összefüggések megértéséhez vezetheti el a megfigyelőket, végül erősebb volt, mint az a kényelmes megoldás, hogy egy jó vizsgálóval, vagy dolgozattal érjék el a szükséges kreditet. Hozzáláttak hát, hogy a környezetükben élő fiatalok szokásait, attitűdjeit vizsgálva szisztematikusan alkalmazzák a megszerzett ismereteket.

Az úgynevezett terepmunka messziről indít és messzire vezet. Erre utal mindkét könyvajánló (Marián Béla és Körösparti Péter), s mivel a válogatás a graduális képzés alsó fokától a doktori képzésig tart, betekintést nyerünk a fiatalok egyetemi, tanulmányi életébe, életmódjába éppúgy, mint a campuson kívüli létbe, a nyilvánosság különböző szféráiba.

A fejezetcímek kíváncsivá teszik az olvasót, s amint az egyes tanulmányok címei között tallóz, belenézve egyikbe-másikba, egyszerre csak észreveszi, hogy már nem is válogat, hanem folyamatosan olvassa az írásokat, s közben felidéződnek saját emlékei. Az így nyilvánvalóvá váló különbség azonban nem zavaró, nem növeli, hanem épp ellenkezőleg, csökkenti a generációk közötti különbséget.

Mi ennek az oka? Az a meggyőző érvelés, ahogyan a fiatal szerzők az óvodások társadalomképéről, az iskolai agresszióról, a középiskolások nemzettudatáról, identitásáról, demokrácia-felfogásáról vallanak, s ahogyan ennek tanulságait összefoglalják. Kérdéseket fogalmaznak meg a megelőzéssel, a korai bántalmazással, a gyermekeket és a felnőtteket ért traumákkal kapcsolatban. Rámutatnak azokra az inadekvát válaszokra, amelyeket feszült helyzetben adnak a kutatás szereplői, és a szakirodalmi ismereteken túl saját értelmezési kereteiket is bemutatják. Már a fejezetcím is beszédes: „*Van-e élet az egyetem előtt?*” A graduális képzés különböző színtereit elemzik a hallgatók, visszaemlékezve saját tanulói élményeikre, de kibővíve a vizsgálatok színterét a határon túlra. Megjelenik a képzés – települési és regionális különbségekből fakadó – sokszínűsége, a különböző alap- és középfokú oktatási rendszerek eltérései, illetve két markáns társadalomtudományi probléma: a demokrácia-felfogás és a kapcsolati rendszerek hatása. Ezek az identitásképző elemek alapozzák meg a következő fejezeteket.

Az egyéni érdeklődések nemcsak a tanulásra, a szocializációra reflektálnak, hanem a környezetükben zajló politikai, társadalmi, gazdasági eseményekre, összefüggésekre, életeseményekre, identitás-kérdésekre is. Nem problémákat fogalmaznak meg a panaszbeszéd ismert modorában, hanem a jelenségek eredőjét keresik, a megoldás alternatíváit kutatják. Hangvételük elfogadó és nem kirekesztő, céljuk az egyenlőtlenségek csökkentése a társadalom különböző csoportjai között. Ebből az aspektusból érthetővé válik, hogy az aktuálpolitikai megnyilvánulásokat, a demokrácia, de a nemi identitás kérdéseit is az előítéletek, attitűdök változásaként értelmezik és ütköztetik a köznapi felfogásokkal, s azokkal a konfliktusokkal, amelyek a meg nem értésből fakadnak. A tanulmányok a témával kapcsolatos irodalmak feldolgozása szempontjából is mintaszerűek.

A második fejezet – bár már ki-kilép a campus kereteiből – a fiatal felnőttek világlátásáról, együttélésének konfliktusairól, a diáklét különböző színtereiről szól. Tetten érhető a különböző politikai irányok hatása az egyetem falain belül is, amiről a szerzők igyekeznek indulatmentesen, objektíven értekezni. Ezzel magyarázható, hogy gazdag szakirodalmi hivatkozással jó összefoglalását adják a politikai szocializáció magyar sajátosságainak, majd hipotéziseiknek megfelelően részben a tetten érhető politika vizuális és verbális reprezentációjára keresnek markáns példákat. A Debreceni Egyetem szigorú falain belül és kívül erre számos lehetőséget találtak. A dokumentum- és fotóelemzés mellett résztvevő megfigyelést folytattak, amelyet kiterjesztettek a

nonverbális kommunikációra, a szimbólumok, szerepek értelmezésére. A helyszínek közül jó érzékel igyekeztek tetten érni a diákéletmódhoz szervesen illeszkedő házibulikon, fesztiválokon az akció és a politikai beszédtemák kapcsolatát, és annak személyközi hatásait. Megállapításai túlmutatnak a debreceni Campus-léten. „...a mai fiatalok – azon belül is az egyetemisták, a »leendő értelmiségi réteg« – csak igen csekély része foglalkozik a politikával. Ez a passzív attitűd némiképp mérséklődik olyan közéleti, politikai események közeledésének hatására, mint amelyet az országgyűlési (vagy későbbi, vélhetően az önkormányzati) választások jelentenek. A hirtelen megnövekvő aktivitás, mely a befogadóknál elsősorban a verbális kommunikációban jelentkezik, szinte ugyanolyan ugrásszerűen esik vissza az események elmúltával, mint ahogy korábban történt... Beigazolódott, hogy a szélsőjobb oldali ideológiában igen nagy lehetőségek és erők rejlenek a kínálati oldal tekintetében. Mind az eszmerendszer, mind az azt köztudatban képviselő párt megjelenik szinte minden lehetséges – vizuális és valós – térben és fórumon, ahol célcsoportjuk, a magasan képzett fiatalság jelen van.” (Dojcsák Ádám és Sörös Anett, 155.)

A fiatalok körében, ahogyan a politikai magatartásukban is, megjelennek szélsőséges előítéletek a nemekkel, a szexualitással kapcsolatban. Dusa Ágnes kvalitatív módszerekkel arra vállalkozott, hogy homo- és heteroszexuális hallgatótársai körében tájékozódjon arról, ők hogyan tekintenek a másságra, az eltérő nemi identitásra és annak külső-belső megjelenési formáira. Értő módon beszél arról a kettősségről, amely a megkérdozteteket jellemzi: a más nemi identitású személyeket a fiatalok többnyire elfogadják, de magát a homoszexualitást általában elutasítják.

Örök témája a diákéletmódnak a kollégium. Harmati Edina és Zékány Erzsébet írásának kiindulópontja is az volt, hogy a kollégium csoportképző tényező, amely összefügg az együttéléssel a kultúra egyik legáltalánosabb jellemzőjének tekintő felfogással. Az elmúlt 2-3 évtizedben azonban jelentősen módosultak a kollégiumi élet jellemzői. A többség szálláshelynek, nem pedig igazi lakó- és tanulóhelynek tekinti a közösségi terepet. Az interjúkból az is kiderül, hogy a hallgatók – akár együtt, egy kollégiumban, vagy a debreceniek esetében Campus Hotelnek nevezett szálláshelyen, akár albérletben élnek – inkább elkülönülnek, erősen védik integritásukat, szinte teljesen függetlenül arról, hogy egyedül vagy többen laknak közös légtérben.

A harmadik fejezet már elhagyja az egyetem, a kollégium falait, a belső kérdések külsővé, a társadalomba ágyazottá válnak. Félreértés ne essék: a fiatalok kutatási kérdései egybeesnek a kor problémáival, de az utolsó fejezetben a nagylátószöveget alkalmazzák nagyon ügyesen. Megfigyeléseik körébe belekerülnek a politikai falfirkák, graffitik, a sport helyzete és kapcsolata az életmóddal, valamint az internethasználat előnyei és hátrányai. Ezek a tanulmányok lehetőséget adnak íróik számára, hogy megfelelő kritikai érzékkel elmondják véleményüket témáikkal kapcsolatban, és hogy az adott kutatási problémát szélesebb társadalmi kontextusba helyezzék.

Mindhárom tanulmány egyszerre konkrét és szimbolikus értelmű, ezzel mintegy az olvasó számára is lehetővé válik, hogy a felsőoktatás viszonylag zárt, védett világából kilépjen a nagyvilágba. Itt már nem az ifjúsági problémák szokásos felsorolása történik, hanem olyan kérdések, amellyel a hazai és a nemzetközi társadalomkutatók is foglalkoznak.

Hogyan lehetséges ez? Az egyetemista szerzők felkészültek választott témáik irodalmából, majd saját kutatásokat, illetve nagymintás adatbázisok másodelemzéseit végezték el példás gondossággal. Nem feladatnak, hanem ténylegesen vizsgálándónak tekintették kutatási kérdéseiket, s addig foglalkoztak témáikkal, amíg releváns válaszokra nem jutottak.

A hallgatók különleges lehetőséget kaptak képzésük során arra, hogy részben egy külső kutatási támogatás („Campus-lét a Debreceni Egyetemen”, OTKA K-81858), és oktatójuk, Szabó Ildikó egyetemi tanár gondos felkészítésének köszönhetően éveken át ifjúságszociológiai kutatásokat végezhesenek. Az egyéni érdeklődésen túl a közösségben végzett kutatómunka, a résztémák szakirodalmának széles körű megismerése és feldolgozása, a kvantitatív és kvalitatív módszerek komplex alkalmazása megmutatta a résztvevők számára az értelmiségivé válás különböző lépcsőfokait, sikereit és nehézségeit. A vitákban formálódó írások szerzőik számára önálló és közös publikációkat eredményeztek, ami külön értéke a hallgatói kutatómunkának. A Campus-lét esetükben közösségi létté formálódott. Az olvasó érdeklődve követi ifjú kollégái problémakezelését, érzékeny, kritikai látásmódját.

LAKI ILDIKÓ – EGRESSY GERGELY

ESÉLYEGYENLŐSÉGI FOGALOMTÁR

BEHARANGOZÓ

Laki Ildikó – Egressy Gergely (2011) Esélyegyenlőségi fogalomtár – Glossary of terms on Equal Opportunities. A kiadványt Molnár Krisztina lektorálta és gondozta. Budapest:Belvedere Meridionale – MTA Szociológiai Kutatóintézet

Kiadványunk azzal a céllal készült, hogy egy könyvbe gyűjtse azokat az esélyegyenlőség területén használatos, egyben hasznos kifejezéseket, amelyeket manapság az oktatásban, az egészségügyben, a szociális szférában, a gazdaságban vagy akár a hétköznapi életben is használunk. Erre elsősorban azért van szükség, mert sok fogalom, értelmezés az elmúlt években új oldaláról vált ismertté, adott esetben elfogadottá, ami azt is jelentheti, hogy bizonyos szavak, kifejezések finomodtak, kiegészültek s új tartalmi elemekkel bővültek. A kiadvány további sajátosságát jelenti az is, hogy végigkísértük az egyes szócikkek tartalmát különböző kiadványokon keresztül az idő múlásának függvényében és a tartalom változásának kontextusában, így egyszersmind a társadalom gondolkodási és kifejezési tárában történt átértelmeződések szerint értékelve és adaptálva rögzítettük. A magyar-angol nyelvű szócikkek ugyanakkor lehetőséget adnak arra, hogy a két nyelv közötti eltéréseket – amelyek gyakran a szakmai felfogás különbségeit is jelölik – érzékeltessük, ezáltal elgondolkodhassunk a fogalmak modernkori használatán, szemlélet- és használatbeli változásain.

A fogalomtár tematikája három egység köré épül: az esélyegyenlőség és a társadalom különböző megközelítései, értelmezései; a fogyatékkal kapcsolatos fogalom párokra; valamint az aktuális, újszerű, adott esetben még a hétköznapi szinten kevésbé használatos kifejezések csoportjára. Ez utóbbi folyamatosan változó egységet képez, amelyben gyakran anomália is felfedezhető. Néhány fogalom értelmezése esetén a történeti aspektusokat sem hagytuk figyelmen kívül, ennek következtében a

mindennapokban nem vagy csak részben használt fogalmaktól a gyakran használt fogalmakig illesztettük össze egy-egy fontosabb fogalom tartalmi elemeit.

Könyvünk egy szócikkgyűjtemény kíván lenni; semmi esetre sem a hazai, illetve a nemzetközi fogalmak értelmező szótára. Nincs műfaji sajátosság, viszont a formanyelv a gyógypedagógiától az orvostudományig terjed, hiszen az esélyegyenlőség tárgy- és témaköre ma már az interdiszciplinaritás jegyében értelmeződhet. A kiadványnak hiányosságai is vannak, mindenekelőtt az, hogy nem teljes körű: számos, a szakmai zsargon körébe tartozó kifejezést szándékosan és/vagy véletlenül nem tartalmaz. Másrészt figyelembe vettük azt is, hogy az egyes tudományterületeken korábban megjelent és elismert fogalmak, fogalmi keretek gyakran átíródnak, de nem jelenti azt, hogy át is értelmeződtek.

Mindennek ellenére úgy gondoljuk a kiadvány az esélyegyenlőséggel foglalkozó szakemberek számára hasznos gyűjtemény lehet, emellett pedig a felsőoktatásban, az oktatói és hallgatói munkában is fontos tájékozási pontot, szakmai segítséget nyújthat.

TAKÁCS JUDIT¹

HOMOFÓBIA MAGYARORSZÁGON

BEHARANGOZÓ

Takács Judit (szerk) (2011) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan*

A homoszexualitás 1973-ban ugyan lekerült az amerikai pszichiáterek hivatalos betegséglistájáról,² ám George Weinbergnek a *Társadalom és az egészséges homoszexuális* című könyve publikálásával (1972) kezdett csak pszichiáteri szakmai körökben megjeleni, majd terjedni is az a megközelítés, mely szerint inkább a homofóbia tekintendő betegségnek és nem a homoszexualitás. Fontos mozzanat, hogy a homoszexuálisok iránt érzett irracionális félelemmel kapcsolatos sajátos szorongásfajtára utaló homofóbia szó használatát már az 1970-es években komolyan kritizálni kezdték amiatt, hogy főként egyéni jellegzetességeket hangsúlyoz, és kevésbé irányítja a figyelmet azokra a társadalmi és kulturális körülményekre, melyekbe a homoszexualitás iránti ellenérzések beágyazódhatnak.

E kötetben, ahol a homofóbiát társadalmi beágyazottságának figyelembe vételével Nancy Fraser nyomán (1997) a homoszexualitás kulturális leértékeléseként értelmezzük, maga a homofóbia kifejezés használata is sokkal inkább a heteroszexista, heteronormatív elnyomással kapcsolatos tudatosságnövelés eszközének tekintendő, mint egy speciális, egyéni szintű fóbiafajtára utaló elnevezésnek, ami csupán annyiban különbözne a többi fóbiától, hogy az egyéni iszony előidézői itt a homoszexuálisok lennének és nem, mondjuk, a pókok...

A heteroszexizmus és a heteronormativitás szinonimák abban az értelemben, hogy mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal (Fraser 1997), valamint egyaránt azon *kulturális imperializmus* megnyilvánulásai, melynek keretében a domináns heteroszexuális többségi csoport egyetemes emberiként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnnek föl, melytől eltérni csak a deviancia és a kisebbség irányában lehet (Young 1990). A *heterónorma* ugyanakkor értelmezhető a szexuális stigmát – azaz: a nem-heteroszexuális viselkedés-, identitás-, kapcsolat- vagy közösségformák elutasítására vonatkozó társadalmi tudást – átörökítő kulturális ideológiaként is (Herek 2004). A heteronormatív társadalmi működés tünete a meleg, leszbikus vagy annak vélt emberek ellen irányuló *rendszeres erőszak*. A közelmúlt tapasztalatai megmutatták, hogy a meleg és leszbikusok elleni – nem csak a meglegfelvonulásokon tapasztalható, de a többség által főként onnan ismert – erőszakos támadások Magyarországon és más kelet-európai országokban az adott társadalmakban működő társadalmi, politikai rendszerek „normális”, szerves részeként elgondolhatók, tolerálhatók, ösztönözhetők és elkövethetők. A heteroszexista elnyomás eredményeként a leszbikus nőktől és a meleg férfiaktól tehát gyakran olyan mindennapi gyakorlatok által – mondhatni „feltűnés nélkül” – tagadják meg a teljes körű társadalmi részvétel lehetőségét, melyek a többség számára magától értetődő, megkérdőjelezetlen társadalmi normákból és intézményes szabályokból adódnak.

Könyvünkben kevés szó esik kifejezetten a transzfóbiáról, azaz a transzneműség kulturális leértékeléséről, ami az e témakörrel kapcsolatos kutatások hiánya mellett a transz(nemű/szexuális)emberek társadalmi láthatatlanságának tényét is illusztrálja. Pedig a transzviszonyok nagyon is tünetezerűek lehetnek a leszbikus- és melegügyek tekintetében. Gondoljunk csak a melegpolitikai emancipációnak az utóbbi évtizedekben főként Észak-Amerikára és Európa nyugati részére jellemző, egyik legnagyobb dilemmájára, hogy érdemes-e egy normalizáló politika keretein belül megálmodni az egyenlő jogokat! E normalizáló politikának egyik alappillére ugyanis a konvencionális nemi szerepeknek való megfelelés; azaz úgy is fogalmazhatunk akár, hogy mindazok bebocsátást nyerhetnek az egyenlő bánásmód birodalmába, akik számára vállalható egy „internalizált dzsenderfóbiával” (*internalized genderphobia* – Wilchins 2004) vagyis a nemi-határátlépések kérdéskörének stratégiai elkerülésével jellemzett paktum (is). Ebben az összefüggésben tehát nehéz lenne és nem is célszerű szétválasztani a homofóbiát és a transzfóbiát összefűző intim szálakat...

Könyvünk az első magyar nyelvű kötet, melynek központi témája a homofóbia. Szerzőink, akik között találunk többek között antropológust, biológiatanárt, filmtörténészt, jogászt, levéltárost, neveléstudományi szakembert, nőtörténészt, pszichológust, szociálpolitikust és szociológust, többféle diszciplína felől közelítve tárják föl a Magyarországon is tapasztalható homofóbia különféle aspektusait. Emellett

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

* Az itt közölt írás megjelenik a szóban forgó mű „A homofóbia megnyilvánulásai a magyar társadalomban” c. előszavaként.

² Lásd az APA (American Psychiatric Association) 1973. december 15-i döntését arról, hogy a homoszexualitás kikerül a DSM-II-ből (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders): http://www.psychiatryonline.com/DSMPDF/DSM-II_Homosexuality_Revision.pdf – Letöltve: 2011-09-18

többségük a homofóbia magyarországi megnyilvánulásaival kapcsolatban személyes tapasztalattal is bír.

A kötet társadalomtudományi felmérések eredményeinek áttekintésével nyit: az első fejezetben Takács Judit friss nemzetközi és magyar reprezentatív nagymintás felmérések eredményeit mutatja be. A második fejezetben Dombos Tamás és szerzőtársai a Háttér Társaság a Melegekért és az MTA Szociológiai Kutatóintézet által az ILGA-Europe³ támogatásával közösen végzett „Az LMBT emberek társadalmi kirekesztése – 2010” kutatás első eredményeit teszi közzé, melynek keretében több mint 2700 önmagát leszbikus, meleg, biszexuális, illetve transznemű emberként azonosító magyarországi válaszadó tapasztalatait dolgozták föl. Harmadik fejezetként Turai Katalin Ráhelnek a biszexualitásra és a bifóbiára fókuszáló tanulmánya következik, ahol kimondatlanul is megjelenik az instrumentális homofóbia fogalma, azaz egy olyan stratégiai eszköz, amelynek segítségével az egyén elkülönítheti magát a homoszexuálisoktól. A negyedik fejezetben Tóth Eszter Zsófia és Murai András a leszbikus szerelem rendszerváltás előtti és utáni kulturális – elsősorban filmes – reprezentációit tekinti át. Az ötödik és a hatodik fejezetben a leszbikus és a meleg párok gyermekvállalásának Magyarországon is egyre aktuálisabbá váló kérdéseivel foglalkozó tanulmányok szerepelnek Borgos Anna és Béres-Deák Rita tollából. Ezután három, emberi jogi kérdéseket feszegető fejezet következik: Uitz Renáta a homofóbiának a büntetőjogi tilalom körében nem szereplő formáival foglalkozik, Polgári Eszter a homofób gyűlöletbeszéd kérdéskörét elemzi, míg a Balogh Lídia – Pap András László szerzőpáros a homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények elleni magyarországi fellépés lehetőségeit firtatja.

A kötet utolsó négy fejezetének színterei az oktatási intézmények. A tizedik fejezetben Rédei Dorottya egy budapesti középiskolában végzett etnográfiai jellegű kutatásából azokat az eredményeket elemzi, melyek alapján kirajzolódnak a tanulók által a melegség kialakulásához kapcsolt értelmezési keretek. Takács István Károly a tizenegyedik fejezetben szegedi középiskolákban készített felmérések eredményei alapján mutat rá a homofóbia nyomaira a diákok nézeteiben, valamint az általuk használt tankönyvekben. Lányi Katalin a tizenkettedik fejezetben főiskolások körében végzett értékorientációs felmérései eredményeit közli, valamint beszámol a Melegség és megismerés című

³ Az ILGA-Europe az ILGA (International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) európai régiója. (<http://www.ilga-europe.org/>)

előítéletesség-csökkentő program hatásairól is. A zárófejezetben Mészáros György arra az igen lényeges kérdésre kíván választ találni, hogy milyen szerepük lehet a tanároknak a homofóbia elleni iskolai küzdelemben.

Könyvünk célja a gondolatébresztés és a közös gondolkodás arról, hogyan lehet(ne) minél hatékonyabban visszaszorítani a homofób társadalmi kirekesztés különféle formáit a mai Magyarországon. Bízni szeretnénk abban is, hogy a társadalmi befogadás gondolatait tettek fogják követni.

HIVATKOZÁSOK

Fraser, N. (1997) *Justice Interruptus. Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*. New York & London: Routledge.

Herek, G.M. (2004) *Beyond “Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century*. *Sexuality Research & Social Policy* 1(2):6-24.

Weinberg, G. (1972) *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin’s Press.

Wilchins, R. (2004) *Queer Theory, Gender Theory*. Alyson Books, Los Angeles.

Young, I.M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

TARTALOM

Takács Judit: Homofóbia Magyarországon és Európában

Dombos Tamás – Takács Judit – Mocsonaki László – P.Tóth Tamás: Az LMBT diszkrimináció
2010 kutatás eredményei

Turai Katalin Ráhel: Bisexualitás, homofóbia és bifóbia

Murai András – Tóth Eszter Zsófia: Női szerelmek a filmvásznon a rendszerváltás előtt és
után

Borgos Anna: Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszéd

Béres-Deák Rita: Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel

Uitz Renáta: A gyűlöleten innen: A jogrendszer és a homofóbia / transzfóbia enyhébb
formái

Polgári Eszter: Jogalkotó v. Alkotmánybíróság: lehet-e alkotmányosan küzdeni a homofób
gyűlöletbeszéd ellen?

Balogh Lídia – Pap András László: Homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-
bűncselekmények előfordulása és a jogi fellépés keretei Magyarországon

Rédai Dorottya: „...én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla” Középiskolás
heteroszexuális diákok diskurzusai a melegség kialakulásáról

Takács István Károly: A homofóbia nyomai a magyar közoktatásban – Egy szegedi vizsgálat
tanulságai

Lányi Katalin: Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség csökkentő program
hatásai

Mészáros György: Tanári szerepvállalás a homofóbia elleni küzdelemben: pedagógus
hallgatók és LMBT emberek értelmezései

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR¹

A SZELLEMI TERMELÉSI MÓD

BEHARANGOZÓ

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2011) *A szellemi termelési mód*, Budapest: Kossuth, www.multimediaplaza.com

Elektronikus könyvként jelent meg Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor új, hatalmas összefoglaló műve, a társadalom és gazdaság legújabb változásaira reagáló szaktudományos munka: *A szellemi termelési mód*. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor új könyve nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megfogalmazza egy mind a kapitalizmustól, mind az államszocializmustól eltérő társadalmi forma lehetőségét. Összegyűjtik és értelmezik ennek a kapitalizmuson túli társadalmi formának a jelen viszonyai között kimutatható jeleit.

A szerzők ezen alternatíva szociológiai hordozóinak, kulcsszereplőinek a „szellemi termelőket” tekintik, s szembesítik következtetéseiket mindazokkal az elméletekkel, amelyek így vagy úgy érintkeznek a szellemi termelés, a szellemi termelők kérdéskörével. (Többek között a posztindusztriális társadalom elmélete, társadalom elméletek, hálózati modell, az értelmiségi osztály elmélet, az „új munkásosztály”-elméletek.)

A szerzők által e könyvben körbejárt elméleti keret mind a jelen kapitalizmusának, mind az államszocializmus alakulásának új nézőpontú értelmezésére nyújt lehetőséget. A könyv egy tervezett társadalomelméleti trilógia középső darabja, (melynek első része a 2007-ben a Kossuth kiadónál megjelent *Túlélési stratégiák*).

* * *

Mi az a világ, amiben élünk? A történelem milyen szakasza? A kapitalizmus? Vagy valami más? Információs társadalom? Tudásalapú társadalom? Kockázattársadalom, mint Ulrich Beck nevezi? Hálózati társadalom, mint Castells fogalmaz? Mindenesetre a jelen állapot már csak azért is felveti sokakban a mai világtársadalom mibenlétének megértésére irányuló igényt, mert – miközben az emberek túlnyomó része nem érezheti azt, hogy befolyással bírna a világ sorsának alakítására, s nem is látja át igazán, hogy mi miért történik – eközben szinte minden területen válságban lévőnek mutatkozik. Politikai válságok, ezeknél mélyebb gazdasági válságok, a gazdasági válságoknál is mélyebb világszemléleti válságok: a családok, az erkölcsök, a tudományok válságai; az erőforrások kimerülésének veszélye, céltalanság, pusztulás-forgatókönyvek... Nem kevesen a hanyatló császárkori Róma hasonlatával élnek: ha kapitalizmus, akkor annak már mindenképpen a destruktív, önpusztító fázisa. És akkor mi felé haladunk? Egy új feudalizmus (Habermas), egy új barbárság felé (Mészáros)? Vagy a negatív összkép végletesen torzít, s elfedi a születőben lévő újat, annak pozitív oldalait? Hiszen bármilyen hanyatlásnak csak az vethet véget, ha megmutatkozik, tapinthatóvá és kívánhatóvá válik az az új, ami új erőforrásokat, célokat, perspektívákat, a fenyegető veszélyek elhárítását, a legkínzóbb problémák megoldását ígéri.

Van ma ilyen új? És ha van, mi az? Ha történelmi tapasztalataink arra intenek is, hogy fogadjunk kétellyel minden olyan újat, ami magát megoldásnak hirdeti, ha e tapasztalatok legjobb esetben is azzal biztatnak, hogy a mindenkori jelenben (és sokszor még ugyanabban a jelenségben is) egyszerre vannak jelen a legjobb és a legrosszabb lehetőségek; hogy a „világ, amelyben élünk” sosem egyvalami, hanem egymásnak ellentmondó, egymással küzdő tendenciák együttese – a történelemben, nagy léptékű folyamatokban való gondolkodás akkor is igényli és rendre meg is találja azokat a fogódzókat, amelyekkel egy-egy korszak lényege meghatározható. S hiszen csak ennek birtokában találhatók meg az élhetőbb világért kifejtett aktivitás, a világ alakulásába való beavatkozás lehetőségei is. Ebben a könyvben egy ilyen gondolkodás számára kínáljuk fel – véleményünk szerint a „mivel magyarázhatjuk mai világunknak a korábbiaktól eltérő sajátosságait” és a „mi felé haladunk” kérdéseire adható egyik válaszlehetőségként – a „szellemi termelési mód” fogalmát.

Könyvünk egy tervezett trilógia középső darabja. Az első rész *Túlélési stratégiák* címmel 2007-ben jelent meg. Abban a könyvben az élet egyik leglényegibb sajátosságából, az élőlények önfenntartási törekvéséből kiindulva próbáltuk körüljárni azokat a tényezőket, amelyek az embert, mint élőlényt, és mint a társadalom tagját túlélésében segítik, illetve segíthetik. A könyv középső részén a német filozófia „nembeliség” fogalmára építve az ember egyik legfőbb sajátosságaként azt a tulajdonságát emeltük ki, hogy az ember tudatosan az emberi nemnek, az emberiségnek tagjaként határozza meg magát, (feltételezi a Nem összetartozását, az egyes emberekben meglévő, s ezáltal őket összekapcsoló „egyetemes emberit”), miközben az emberi nemnek meg az a sajátossága,

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

hogy egymástól különböző egyediségekben, individualitásokban léteznek, amelyek mind ennek a magasabb szerveződési egységnek, az emberiségnek mintegy külön-külön utakra küldött „felderítőiként” járulnak hozzá a nagy egész tudásához és ezen keresztül túléléséhez. Az emberi nem és az egyének közötti kapcsolat biztosítékaiul fejlődtek ki az emberi történelemben a különböző (az egyének túlélési stratégiáit is nagyban szabályozó) *etikák*; említett könyvünkben amellet próbáltunk érvelni, hogy következetes etikát éppen az embernek erre a nembeli természetére lehet alapozni, az egyes ember túlélési stratégiáit az *emberi nem* túlélési szükségleteiből értelmezni (s ezt teszik például a különböző vallások is).

Erre az alapvetően etikai – és ezzel összefonódottan (humán) etológiai, antropológiai – megközelítésre épül rá az olvasó által most kézben tartott második kötet. Az egyes termelési módok közötti váltást ugyanis – mint ezt később részletesebben kifejtjük – nagymértékben az indítja el, hogy változnak a *túlélési stratégiák*; az új társadalmi formációk kiformalódását új *etikai* premisszák megjelenése, a megszokott humánetológiai mechanizmusok, kulturális antropológiai funkciók és struktúrák új alakban való megjelenése, átrendeződése is kíséri, illetve nagyrészt éppen ezek az etikai és humánetológiai-antropológiai változások, az ezekhez kötődő megfontolások indukálják a társadalom gyökeres változásait.

A könyvben először megpróbáljuk meghatározni (1. fejezet) a „szellemi termelési mód” mibenlétét, összegezni (2. fejezet) az ennek irányába mutató jelenségeket és (3. fejezet) az ezeket értelmező különböző elméleteket (illetve a „szellemi termelési mód” fogalom viszonyát ezekhez az elméletekhez, s azt is, hogy miért tartjuk adekvátabbnak ezt a kategóriát az általuk használtaknál a jelen folyamatok értelmezésére). Kitérünk (4. fejezet) az e kategóriában megjelenő „szellem” fogalom tartalmának, a „szellem” voltaképpeni mibenlétének kérdésére, illetve arra is (5. fejezet), hogy a „szellemi termelés” kategóriája mennyiben kapcsolható, s mennyiben nem az „értelmiségnek” nevezett társadalmi csoporthoz. A szellemi termelés mibenlétének körüljárása során az előző kötetben tárgyalt „nembeliség”-probléma és a „szellemi termelési mód” összekötőjeként foglalkoznunk kell (6. fejezet) a „humanizmus” fogalmával is. Tisztázni kell a szellemi termelési mód viszonyát (7. fejezet) a szocialistának nevezett társadalmakhoz és (8. fejezet) a mai kapitalizmushoz. Végezetül (9. fejezet) értelmezni próbáljuk a ma zajló folyamatokat azok lehetséges kimenetelei szempontjából.

TARTALOM

1. FEJEZET

MI AZ A „SZELLEMI TERMELÉSI MÓD”?

Termelés és termelési mód

A kapitalizmus a „termelési mód” kategória tükrében

Az alternatíva: a szellemi termelési mód

Hol siklott félre a marxi koncepció?

Mi a szellemi termelés, ki a szellemi termelő és hogyan jön létre a szellemi termelési mód?

2. FEJEZET

A SZELLEMI TERMELÉSI MÓD FELÉ

Egy főszereplő színre lép

Millstől Bellig

A PC kora

Az óriáskirály kőfalatja

Az új alany keresése

Az individualizmus néhány csapdája

Összefoglalva

3. FEJEZET

A VÁLTOZÁSOK NÉHÁNY ÉRTELMEZÉSI MODELLE

I. „Új világ”-elméletek

Az „információs társadalom” köszöntése

Tudományos-technikai forradalom és technostruktúra

Bell és a „poszt-indusztriális társadalom”

Közbevetés: Touraine és a poszt-indusztriális társadalom

Posztmodern társadalom?

Gorz és a szabadidő társadalma

Bourdieu és a „kulturális tőke”

Beck és a „rizikótársadalom”

Beniger és a kontroll társadalma

Castells és a hálózati társadalom

Hardt, Negri és a „birodalom”

Toffler és a „harmadik hullám”

II. Kísérletek az új alany meghatározására

Az új alany meghatározásai: Mills és a „fehérgallérosok”

Az új alany meghatározásai: Menedzserek

Az új alany meghatározásai: A „kreatív osztály”

Az új alany meghatározásai: Shils és „az ideológusok”

Az új alany meghatározásai: Gouldner és az „új uralkodó osztály” elmélete

Az új alany meghatározásai: Braverman, Mallet és az „új munkásosztály”

elmélete

Közbevetés: Said és a független értelmiség

Az új alany meghatározásai: Tömeg-intellektus, általános intellektus, immateriális munka

4. FEJEZET

A SZELLEM FOGALMA

Szellem és test

A szellem összetevői

Hegel „szelleme”

A marxizmus, a „szellem” és a „kísértet”

A szellem helye Scheler fenomenológiájában és Ryle logikai grammatikájában

A problematizált szellem (Egzisztencializmus és posztmodern)

5. FEJEZET

A SZELLEMI TERMELÉSI MÓD SZOCIOLÓGIAI „ALANYÁRÓL”

Az „értelmiség” szociológiai csoportjának elkülönülése

Az értelmiség sajátosságai. 1. A „tanuló”

Az értelmiség sajátosságai. 2. A „reflektált”

Az értelmiség sajátosságai. 3. Az „autonóm”

Az értelmiség sajátosságai. 4. A „vélekedő-megítélő”

Az értelmiség sajátosságai. 5. A „törvényalkotó”(normaalkotó)

Az értelmiség sajátosságai. 6. Az „ideológiateremtő”

Az értelmiség sajátosságai. 7. A „céhmester”

Az értelmiség sajátosságai. 8. A „Szellem embere”

Az értelmiség: racionalista?

Értelmiség vagy értelmiségek?

Az értelmiség és a minőségelv

6. FEJEZET

HUMANIZMUS ÉS SZELLEMI TERMELÉS

A humanizmus kialakulása

A reneszánsz humanistái

A felvilágosodás és romantika (szentimentális) humanizmusa

„Szocialista humanizmus”?

A humanizmus fejlődése

Vallás és humanizmus

A sötét oldal (avagy: Derrida démonai)

Új etika felé?

Szervesség és humanizmus

A szellemi termelési mód és a humanista trikolór

7. FEJEZET

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS

Munkásfetisizmus

Forradalomfetisizmus

Politikai elidegenedés

Az államszocializmus mint szellemi termelési mód

Az államszocializmus mint kapitalizmus1

Államszocializmus és modernizáció

Bürokrácia, új osztály

A „kádárizmus”

Tulajdon és termelési mód

Egy kis kitérő: Lukács és az államszocializmus ideológiája

Az államszocializmus mérlege

Az államszocializmus utóélete

8. FEJEZET

A KAPITALIZMUS A SZELLEMI TERMELÉSI MÓD ELLEN

Kapitalizmus az ezredfordulón

Válságban

A kapitalizmus tartalékai

A szellemi termelők súlyának csökkentése, az értelmiség proletarizációja

Az értelmiség elitizációja és elitként való bírálata

A világ tovább kapitalizációja-piacosítása

Néhány ambivalens jelenség a későkapitalizmus korszakában

Média, propaganda, manipuláció – ideológiák

Kívülről irányítotttság

Biologizmus és szociáldarwinizmus

A rendszerkritika tabuja

A történelem eltüntetése

A jótékony fátyol

Divide et impera

Az (át)értelmező hatalom

Kapitalizmus versus szellemi termelési mód. Valódi választási helyzetek és hamis dichotómiák.

9. FEJEZET

A SZELLEMI TERMELÉSI MÓD JÖVŐJE. LEHETSÉGES FORGATÓKÖNYVEK

Felmerülő kételyek

Az aktivitás lehetőségei

A szellemi termelési mód mint szintézis

A szellemi termelési móddal adekvát elvek konkrét megnyilvánulási lehetőségei

A minőségelv

Közbevetés: az oktatás: „a ma a tegnap honlapja”?

A felelősség-elv

A gondoskodás-elv (avagy „a másik gazdagításának” elve)

Állandó változásban

Az etika szerepe

Közbevetés: az etika kérdőjelei

DIFFÚZ ZÁRÓ GONDOLATOK

Bibliográfia

CSURGÓ BERNADETT¹

„VIDÉKEN LAKNI ÉS VIDÉKEN ÉLNI”

A VÁROSBÓL VIDÉKRE KÖLTÖZŐK VIDÉKREPREZENTÁCIÓJA, MINDENNAPI ÉLETE ÉS HATÁSUK A VIDÉK ÁTALAKULÁSÁRA: A VÁROS KÖRNYÉKI VIDÉK²

A DOLGOZAT TÉMÁJA, CÉLJA

A vidékszociológia jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben, a strukturalista és alapvetően egy-egy jelenséget (pl. parasztság, agrártermelés) középpontjába állító vizsgálatokat felváltották a változások összefüggéseire koncentráló (reprezentáció, hálózatosodás, fogyasztás stb.) többdimenziós megközelítések. (Mormont 1990, Halfacree 2007, Marsden 1999, Murdoch 2000). Ennek hátterében az áll, hogy ma már a vidék nem tekinthető egységes és elkülönült társadalmi-térbeli kategóriának, nem azonosítható az agrártermelés³ és a parasztság tereként, a város és vidék közötti különbségek rendkívül összetetté váltak. A vidéki területek egyre növekvő mértékben fogyasztás-központú használata megváltoztatta a vidék társadalmi definícióját. Számos hazai és nemzetközi kutatás bizonyítja, hogy a vidék jelenkori átalakulásában meghatározó szerepet játszanak a vidéken fogyasztóként megjelenő városi szereplők (turisták, kiköltözők) (például Mormont 1987, Cloke 1997, Boyle-Halfacree 1998, Csité-Kovács 2002, Fejős-Szijártó 2000, 2002, Váradi 2008).

A városból vidékre vándorlás a jelenkori vidék egyik meghatározó tér- és társadalom-átalakító folyamata. A város környéki vidéki tér olyan, egymástól is különböző

funkciókkal rendelkezik, mint például a mezőgazdaság, a turizmus, a rekreáció, vagy a kereskedelem. A város környéki területek dinamikus térként definiálhatók, ahol a városi funkciók sorozata összeütközik a vidéki funkciókkal. A város környéke a vidéki tér egy sajátos típusa, ahol a városi szereplők, a kiköltözők fogyasztóként használják a vidéki teret, és ez hatással van a vidék átalakulására.

A városból vidékre vándorlás kutatása a jelenkori vidékszociológiai irodalomban szorosan összekapcsolódik azzal az irányzattal, amely a vidéki tér funkcionális átalakulását, a fogyasztás felértékelődését hangsúlyozva a szociális reprezentáció és diskurzusok vizsgálatát állítja középpontjába. Ezen konstruktivista vidékszociológia alap gondolata szerint nem az a kérdés, mi a vidék, hanem az, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, és ez mit mond el a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól. (Mormont 1987). Az irányzat egyik meghatározó elmélete, a vidékreprezentáció elmélete pedig nem térbeli-társadalmi struktúráknak, hanem a hely reprezentációjának tekinti a vidéket. Ezáltal a vidék a valóság szerveződésének, értelmezésének és közvetítésének társadalmilag meghatározott kognitív tartalmával egyezik meg.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy hogyan járul hozzá a városból vidékre vándorlás a vidék térbeli-társadalmi átalakulásához. Kutatásomat a város környéki vidéki területeken végeztem, arra kerestem a választ, hogy mi jellemzi a városból vidékre költözők vidékreprezentációját, ez milyen mindennapi gyakorlatokat eredményez vidéken, és mindezeket figyelembe véve a helyiek percepciója szerint a városiak megjelenése milyen hatást gyakorol a vidék térbeli-társadalmi viszonyainak az átalakulására. Az volt a célom, hogy két jelenség – a kiköltözés és a vidékreprezentáció – összefüggéseit, kölcsönhatását vizsgáljam a vidékszociológia szemszögéből, és a vidékszociológia sajátos megközelítését alkalmazva elemezzem a vidékreprezentáció és a kiköltözés kérdéskörét.

Kutatásom újszerűségét az adja, hogy nem fogadom el a városból vidékre költözést makroszintű folyamatként meghatározó megközelítéseket, amelyek a szuburbanizáció határait statisztikai mutatókkal állapítják meg, és a városiasodás hatását csak a város környéki agglomerációkra szűkítik. Vizsgálatomban a városiak hatását agglomeráción belüli és kívüli településeken egyaránt elemeztem. Kérdésfeltevésem miatt elsősorban nem a népesedési folyamatokat és a makrotársadalmi változásokat tanulmányoztam, hanem a helyi viszonyokat, a Buda környéki falvak mindennapi életét, a lokalitások szintjén megjelenő társadalmi jelenségeket. Azt vizsgáltam, hogy a kiköltözőknek milyen elképzeléseik vannak a vidékről, ez hogyan befolyásolja a mindennapi életüket, értékeiket, normáikat, és mindez milyen hatással van a vidéki tér összetett átalakulására. Kutatásomban a vidékszociológiai irodalomból elsősorban a vidék kognitív konstrukciójára összpontosító irányzatainak eredményeit, fogalmait, módszereit alkalmaztam.

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

² Doktori értekezés tézisei, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest 2011, témavezető: Dr. Kovács Imre.

³ 2008-ban 4,5% volt az agrárfoglalkoztatottak aránya.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A konstruktivista vidékszociológia

A városból vidékre vándorlás kutatása napjaink vidékszociológiai irodalmában szorosan összekapcsolódik azzal az irányzattal, amely a vidéki tér funkcionális átalakulását – a fogyasztás felértékelődését – hangsúlyozva a szociális reprezentáció és diskurzusok vizsgálatára összpontosít.

Az 1980-as évek végétől az európai és a – döntően – angolszász kutatók figyelme a vidék átalakulása, az ellenurbanizációs folyamatok, a fogyasztói igények megjelenése felé fordult. Ennek az új, konstruktivista megközelítésnek háttérében a mezőgazdaság szerepének csökkenése, a vidéki tér és társadalom átalakulása áll.

A XX. században kialakuló, hagyományos vidékszociológia alapfeltevése a vidéki élet egyediségéből indult ki. A kapitalista fejlődés és következményeinek városközpontúsága arra ösztönözték a vidékkutatókat, hogy a vidéki társadalmi rendszerre összpontosítsanak, amely sajátos belső normákkal és rétegződési mintákkal rendelkezik. A vidéki társadalmat döntően a mezőgazdasággal azonosították és a vizsgálatok fókuszában a farmercsaládok álltak (Marsden-Lowe-Whatmore 1990a, Csire 1999). Az 1960-as évek óta azonban a vidékkutatók jelentős kihívásokkal szembesültek. Az egyre inkább városiasodó világban az erőteljesen Gemeinschaft (Tönnies 1887 magyarul 1983) orientációjú, a belső szolidaritást, a rokonsági kapcsolatokat, a generációk kontinuitását és a tradicionális társadalmat hangsúlyozó vidékszociológia státusza, elméleti alapfeltevése megkérdőjeleződött (Lupri 1967). A hatvanas években megjelenő konceptuális változásokból kiindulva két eltérő irányzat alakult ki a vidékszociológiában: (1) a mezőgazdasági politikai gazdaságtan (agrarian political economy) és (2) a vidék átalakulását (rural restructuring) középpontjába állító irányzat. Témám, a városból vidékre vándorlás jelensége, lényegében a vidéki átalakulás kérdéskörének része.

A jelenkori vidékszociológia egyik alaphipotézisévé vált, hogy a vidék-város ellentét társadalmi konstrukció eredménye, és hogy a vidék alapvetően reprezentációként

létezik, és a szociológiai vizsgálat tárgyát képezi mind a társadalmiság, mind a térbeliség, amit a cselekvők hoznak létre és interpretálnak (Marsden-Lowe-Whatmore 1990b). Vagy még inkább úgy kell vizsgálni a vidék esetében a társadalmat, hogy közben definiáljuk a teret. Az a tény, hogy a vidék egy konstruált reprezentáció, és nem egy kézzelfogható valóság, még nem üresíti ki a vidékszociológia tárgyát, hiszen ezt a tárgyat éppen azok a folyamatok képezik, amelyen keresztül a cselekvők létrehozzák a saját vidékképüket a saját környezetüknek megfelelően, ahogy meghatározzák magukat az uralkodó ellentétek [szembeállítások?] vonatkozásában, ahogy megtalálják identitásukat, és amelyen keresztül ez az identitás általánossá válik. Kézenfekvő tehát, hogy a vidék-város között van különbség, de ezt az ellentétet minden társadalom újraértelmezte, a vidék egy társadalmi kategória, amelyet minden társadalom használ és (át)alakít, és ez a társadalmi konstrukció és minden, ami hozzá kapcsolódik, jelöli ki a mai vidékszociológia tárgyát (Mormont 1987, 1990, Halfacree 1995, 2006, Cloke 1997, Frow 1998, Dupuis 2006).

A jelenkori vidékszociológiában rendkívül népszerű a konstruktivista (vagy más megfogalmazás szerint poszt-strukturalista, Halfacree 1993, Halfacree – Boyle 1998) megközelítés, és új kategóriája, a ruralitás, valamint elemzési eszközei, a diskurzus és reprezentáció. Az új irányzat képviselőinek közös sajátossága, hogy a megközelítés középpontjában a világot újradefiniáló, jelentéskonstruáló társadalmi cselekvő alakja áll (Mormont 1990, Csire 1999, Halfacree 1995, 2006).

A városból vidékre vándorlás nemzetközi és hazai kutatása

A nemzetközi szakirodalom három eltérő megközelítésben vizsgálja a városból vidékre költözést: a (1) szuburbanizáció, az (2) ellenurbanizáció és a (3) városból vidékre vándorlás fogalmai segítségével. Kutatásomban a harmadik megközelítést alkalmazom, amely szerint a vidékre költözés (migration into rural areas) nem tekinthető sem az ellenurbanizáció, sem a szuburbanizáció szinonimájának, lokális vagy regionális szinten önmagában is értelmezhető jelenség.

A szakirodalom döntően a középosztályt azonosítja a városból vidékre vándorlás főszereplőjeként. Elsőként Daniel Bell hívta fel a figyelmet a szolgáltató osztály (service

class) társadalmi térhódítására és a szolgáltató szektor gazdasági súlyának megnövekedésére (idézi Andersson 2005). A mezőgazdaság térvesztésével a termelés helyett a fogyasztás vált a vidéki társadalom és gazdaság alapjává.

A városból vidékre vándorlás következményeinek értelmezésére döntően három meghatározó megközelítés, modell használatos a vidékszociológiában. Az első a szolgáltató vidék (consumption countryside) modellje, amely a vidék funkcióváltását hangsúlyozza. Lényege, hogy a vidék fő funkciójává a termelés helyett a szolgáltatás vált, tehát, hogy piaci termékeket és szolgáltatásokat nyújt a városi fogyasztóknak. A második megközelítés a városiak vidéki megjelenését városi nyomásként értelmezi. A városi nyomás (urban pressure) lényege az átalakuló vidék-város kapcsolat, ami a beépített terület és a lakosságszám növekedését, új (városi) szereplők megjelenését, valamint a helyi gazdasági tevékenységek diverzifikálódását és új gazdasági tevékenységek megerősödését jelenti. Végezetül a harmadik megközelítés a városiak hatását a vidék dzsentrifikációjaként határozza meg. A vidék dzsentrifikációjának hátterében a városiak zöld lakóhely iránti igénye áll, melynek eredményeként átalakul a természet, illetve a természet és társadalom viszonya, mely új életstílus megjelenéséhez vezet vidéken.

A kiköltözés emellett erőteljesen összefügg a vidék idill-típusú szociális reprezentációjának uralmával, ami a vidék, a vidékiség felértékelésével is jár (Boyle - Halfacree 1998). Számos kutató hívja fel a figyelmet arra, hogy a különböző vidéki helyek egyre nagyobb mértékben öltenek középosztályi formát. A házak, a tevékenységek, a helyi életvilág egésze átalakul, átveszi és épít a középosztály reprezentációján át közvetített vidék-idillre.

A városból vidékre vándorlás az egyik központi mozgatórugója a poszt-produktivista vidék kialakulásának. Ez a fajta belső vándorlás magában hordozza a vidéki speciális szociális reprezentációt tartalmazó relatíve új vidék-konstruktumokat (Marsden 1999, Boyle-Halfacree 1998, Gorton és társai 1998).

Magyarországon a kilencvenes éveket követően vált a szuburbanizáció a belföldi vándormozgalom egyik legkarakteresebb jelenségévé. A hazai szakirodalom a városból vidékre vándorlást szuburbanizációként, azaz a városiasodás egy szakaszaként kezeli. A

szuburbanizáció eredményeként a város és vidék közötti kapcsolat sokszínűsödik. A falvak bekapcsolódnak a nagyváros munkaerőpiacába, befogadják a városból kitelepülőket és a város felé igyekvőket, befogadják a nagy helyigényű gazdasági tevékenységeket.

Bajmóczy (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarországi szuburbanizáció, a városból vidékre vándorlás a nyugat-európaihoz viszonyítva speciális időszakban indult meg. A szuburbanizáció megindulása Magyarországon a természetes fogyás időszakára esik, illetve akkor kezdődött, amikor a gazdaságban jelentős visszaesés következett be, és a lakosság széles rétegeinek megélhetési körülményei romlottak. A 1990-es évek lakásprivatizációja jelentős motivációs tényezőként jelent meg a városi lakosság vándorlásában, ugyanakkor a különböző társadalmi státuszú csoportokat eltérően érintette. Csanádi és Csizmady (2002) azt hangsúlyozzák, hogy a bérlakásprivatizáció a költözés lehetőségét és kényszerét egyaránt megnövelte. A kedvezőbb pozíciójú budapesti lakásokból a magasabb státuszú Budapest környéki településekre lehetett költözni, míg azok, akik számára a kiköltözés a lakásterhektől való menekülést jelentette, a Budapesttől távolabbi településekre költöztek (Csanádi – Csizmady 2002). Túl ezen, a szuburbanizáció nálunk lényegesen jelentősebb falusi népességarány (55-65%) mellett kezdődött, mint Nyugat-Európában, és tovább bonyolítja a képet, hogy a városi népesség egy része olyan településekre költözött, ami jogilag városi funkcióval rendelkezik.

A szuburbanizáció egyik fontos következménye, hogy az agglomerációk és a „vidék” közötti kontrasztok egyre élesebbé válnak. A szuburbanizálódó falvak a magyar vidék prosperáló falutípusát jelentik (Kovács K. 1999).

A felmérések alapján a kutatók azt is megállapították, hogy Magyarországon a magasabb társadalmi státuszú, fiatalabb korcsoportokba tartozó emberek költöznek ki leginkább a városokból a környékre. A várost elhagyó, felső-középosztályi csoport esetében a „kiköltözést” feltehetően elsősorban a kényelmesebb lakás, a „zöld” lakókörnyezet iránti igény motiválja. A szuburbanizáció átalakítja a vidéki települések térszerkezetét, lakóháztípusait (Tamáska 2006) is.

A hazai szakirodalomban többféle megközelítést is alkalmaznak a szuburbanizáció és következményeinek magyarázatára. Annak ellenére azonban, hogy a hazai

szuburbanizációval foglalkozó szakirodalom számos ponton – mint például a kiköltözők motivációinak vizsgálata, néprajzi és kvalitatív szociológiai elemzések – kapcsolódási lehetőséget mutat a vidék reprezentációjának kutatásával, a hazai vidékkutatásokban ez még nem kapott igazán figyelmet.

A KUTATÁS: A VÁROSBÓL KIKÖLTÖZŐK HATÁSA A VIDÉK ÁTALAKULÁSÁRA: A BUDA KÖRNYÉKI FALVAK PÉLDÁJA

A disszertáció öt település esetén, valamint a városból kiköltözők vidékreprezentációjának és mindennapi életének vizsgálatán keresztül elemzi a város környéki vidék jellegzetességeit, a városi szereplők hatását a vidék társadalmi, gazdasági és hatalmi átalakulására. A kutatás esettanulmány jellegű, öt település, a település érintett szereplőinek a város és városiak hatásáról alkotott percepciója valamint a településekre kiköltöző városi családok elemzésével kíván következtetéseket levonni a vidékreprezentációk és a városból kiköltöző családok mindennapi élete közötti kölcsönhatásokra, és mindenekelőtt a városiak hatására a lokalitások átalakulásában, társadalmi változásaiban. Kutatásom megközelítésében és módszerében a hazai szociológiában jelentős hagyományokkal rendelkező falukutatásokon belül leginkább az egy meghatározott problémát középpontba állító, a közösséget, döntően a falut, mint elemzési keretet alkalmazó lokalitáskutatásokkal rokonítható (Kovács É. 2008). A lokalitások vizsgálatával a városi fogyasztás tereként kialakuló új vidéki tértípus a város környéki vidék jellegzetességeit és a városiak vidékre gyakorolt hatását értelmezem.

Adatgyűjtés: interjúalanyok, kutatási témák

Disszertációm alapját kvalitatív módszeren alapuló vizsgálatok képezik, amelyeket 2003-2009 között folytatattam munkatársaimmal a Buda környéki településeken. A disszertáció nagymértékben támaszkodik a 2003-2006 között az MTA Politikatudományi

Intézetben lezajlott RURBAN4 nemzetközi kutatás során készített interjúkra. A RURBAN kutatás során több Buda környéki településen készítettünk interjúkat⁴, a kutatás vizsgálati területét a Budától nyugatra elhelyezkedő települések, a Budapesti agglomeráció részét képező és azon kívül elhelyezkedő falvak: Nagykovácsi, Páty, Etyek, Alcsútdoboz és Tabajd jelentették.

A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettünk a települések meghatározó szervezeteinek képviselőivel (önkormányzatok, civil szervezetek, vállalkozások, ingatlanügynökségek, stb.), valamint a helyi lakosság különböző típusú szereplőivel, városi kiköltözőkkel és „öslakosokkal”. Arra kerestük a választ, hogyan alakul át a városi nyomás hatására a vidék társadalma, gazdasága, és melyek a vidék azon javai és szolgáltatásai (rural goods and services: RGS), amelyek a városi fogyasztást generálják, illetve ez a fogyasztás, azaz a városi nyomás (urban pressure), milyen változásokat eredményez a helyi társadalomban, gazdaságban és politikában. A kutatás során 75 interjú készült a kutatási terület öt településén. A kutatás négy munkacsomagban gyűjtötte össze az elemzés alapjául szolgáló adatokat. Az interjúalanyok kiválasztása minden munkacsomag esetében szakértői mintavétellel történt, az egyes munkacsomagok elméleti tanulmánya előre meghatározta az interjúalanyok fő kiválasztási kritériumait.

Mivel a kutatás alapvetően a meghatározó intézmények és a vidék hagyományos szereplőinek szemszögéből vizsgálta a változásokat, kevés figyelem esett – a kutatás eredményei alapján is bizonyítottan a változások kulcsát jelentő – városból kiköltöző családokra. Ezért a RURBAN kutatás folytatásaként és abból kiindulva a disszertációhoz

⁴ *Building new urban-rural relationships under urban pressure*, EU FP5 kutatás, 5 ország (Hollandia, Finnország, Spanyolország, Franciaország, Magyarország) részvételével. A magyarországi kutatást az MTA Politikai Tudományok Intézetének kutatócsoportja végezte Kovách Imre vezetésével.

⁵ A RURBAN kutatás interjuit az MTA Politikai Tudományok Intézetének kutatócsoportja készítette: Kovách Imre (kutatásvezető), Csurgó Bernadett, Jókuthy Emese, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, Nagy Ildikó. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kovách Imre kutatásvezetőnek, disszertációm témavezetőjének, hogy a kutatás során készített interjúkat a disszertációmban történő feldolgozáshoz rendelkezésemre bocsátotta. Továbbá köszönöm kollégáimnak a kutatásban végzett munkájukat.

kapcsolódóan 2007-2009 között jómagam további kutatást végeztem a városból vidékre költözők körében az öt, a RURBAN kutatásban kiválasztott településen. Célom a nemzetközi szakirodalomban megfogalmazott poszt-strukturalista elméletekből kiindulva az volt, hogy a vidék szociális reprezentációját középpontba állítva értelmezsem a város környéki vidéken zajló átalakulást, a vidék funkcióváltását, a városi fogyasztás tereként megjelenő vidéki teret. Ennek érdekében a városból kiköltöző 32 család körében 38 interjúalannyal félig strukturált mélyinterjúkat készítettem a városból kiköltözők vidékreprezentációjáról és mindennapi életéről.

A családok kiválasztása a szakértői mintavétel és a hólabda mintavétel kombinációjával történt. A kutatás kiindulásaként 5 általam kiválasztott településen: Nagykovácsiban, Pátyon, Etyeken, Alcsútdobozon és Tabajdon a RURBAN kutatásban szerzett terepismereteimből adódóan magam kerestem fel Budapestről az elmúlt években kiköltöző családokat, akikkel interjút készíthettem, majd ezektől a családoktól kértem, hogy ajánljanak másokat, akik szintén Budapestről költöztek a településekre. A migrációs irodalomból kiindulva, amely szerint a vándorlás nem egyénileg, hanem családok tagjaként történik, a kutatás egységének a családokat tekintettem, a válaszadók pedig a férjek és/vagy feleségek voltak. 11 esetben a férjjel készült interjú, 12 esetben a feleség volt a válaszadó, 6 esetben a férjjel és a feleséggel is készült interjú, és 3 esetben az alanyok kérésére az interjúszituációban a férj és feleség együtt volt jelen.

A disszertációm alapját tehát a fenti kutatások során készített 113 félig strukturált interjú képezi. Úgy vélem, hogy a vizsgált esetek, természetesen a módszer korlátait figyelembe véve, hozzájárulhatnak a vidéki tér egy sajátos típusa, a város környéki vidéken zajló folyamatok megértéséhez.

Az elemzés során a poszt-strukturalista vidékszociológia megközelítését és módszereit használtam kiindulópontként. Az elemzés középpontjában az érintett szereplők vidék diskurzusa, a vidék reprezentációk és hatásuk a mindennapi életre és a térbeli-társadalmi átalakulásra állt. Az elemzés kiinduló hipotéziseként Kieth Halfacree (2007) a vidéki tér meghatározására kialakított modelljére támaszkodtam, amely szerint a vidéki tér három elemből épül fel: (1) vidéki hely (lokalitás), (2) a vidék reprezentációja és (3) a mindennapi élet.

Halfacree modelljéből kiindulva a város környéki vidék jellegzetességeinek leírásához, a városi szereplők vidékre gyakorolt hatásának értelmezéséhez a lokalitások, a reprezentációk és mindennapi élet elemzését állítottam a vizsgálat középpontjába. Kutatásom kérdésfeltevéséhez igazodva azonban Halfacreetől eltérően nem a vidék általános leírását kívánom adni, hanem a vizsgálat fókuszában a városiak hatása áll a vidék átalakulására. Az elemzés során így a lokalitások szintjén az öt településen végzett kvalitatív kutatás alapján vizsgáltam, hogy a városi szereplők hatására milyen változások azonosíthatók a vidék térbeli-társadalmi gyakorlataiban, hogyan érzékelik a helyi szereplők ezeket a változásokat és hogyan reagál a helyi társadalom a városi szereplők megjelenésére, a városi fogyasztás növekedésére. A vidékreprezentációk esetében a kérdésfeltevés sajátosságait is figyelembe véve Halfacreetől eltérően, aki a vidék általános meghatározását célozza meg, az elemzés során jómagam nem a tudományos és populáris diskurzusokra (Jones 1995) helyezem a hangsúlyt, hanem a vizsgálat fókuszában a városból kiköltözők laikus diskurzusa (Jones 1995, Halfacree 2004) és az ezek alapján kirajzolódó vidékreprezentációk állnak, mivel célom a változás kulcsát jelentő szereplők, a városból kiköltöző családok vidékkel kapcsolatos attitűdjeinek, igényeinek, vágyainak megértése, amely feltételezésem szerint hozzájárul a város környéki vidéken zajló átalakulási folyamatok megértéséhez is. Ez az oka annak is, hogy a mindennapi élet elemzése során szintén a városból kiköltözőkre helyezem a hangsúlyt, mivel az ő mindennapi életük elemzésével választ kaphatunk a városi fogyasztás tereként definiálható vidék mindennapi gyakorlatának átalakulására, a vidékreprezentációk és mindennapi élet kölcsönhatására is, ami hipotézisem szerint a változások legfőbb mozgatórugóját jelenti a lokalitások szintjén.

Az eredmények rövid összefoglalása

A vidék és város kapcsolat átalakulásának, a városiak vidékre gyakorolt hatásának egyik legmarkánsabb példáját ma Magyarországon a város környéki vidéki területek adják⁶. Ezért választottam kutatásom helyszínéül a Buda környéki falvakat, a budai agglomerációban és annak közelében fekvő településeket. A vizsgált falvak Budapesttől

⁶ Természetesen a turisztikai területek mellett.

különböző távolságban helyezkednek el, és eltérő mértékben hordozzák a klasszikus értelemben vett szuburbia jellegzetességeit (Dövényi – Kovács Z. 1999, Kovács K. 1999b, Tímár – Váradi 2000, Csanádi – Csizmady 2002, Csité – Kovács 2002, Tímár 2001, Cséfalvay 2008). Vannak közöttük a várostól távolabbi, 30-40 kilométerre fekvő települések és van olyan is (Nagykovács), amely közelségéből és kertvárosi funkciójából adódóan már Budapest közlekedési hálózatába is be van kapcsolva. A lakosságcsere is eltérő mértékben jellemzi a vizsgált településeket, de döntően a korábbi lakosság nem költözött ki a településekről, tehát a meglévő lakosság mellett többletként jelentkeznek a városból vidékre költözők. Nagyváros környéki falvak ezek, a francia terminológiából kölcsönözve ún. peri-urban illetve peri-rural települések (Bossuet 2006), vagy az angol kifejezéssel vidék és város közötti peremtelepülések (rural-urban fringe) (Mahon 2007). Jellegzetességükben, funkciójukban egyaránt a város és vidék határán helyezkednek el.

A vándorlás ezekbe a falvakba a 90-es évek elején a vidéki idill szociális reprezentációjának „felvirágzásával” párhuzamosan kezdődött meg, ezért a területen lezajlott változások alkalmas terepet kínálnak annak vizsgálatára, hogy a vidékreprezentációk és ezen belül a városból vidékre költözők szociális reprezentációjának elemzése hogyan járulhat hozzá a városiak vidékre gyakorolt hatásának, a vidék átalakulásának megértéséhez.

A városból kiköltözők hatása a lokalitások átalakulására

A lokalitások vizsgálatának során az öt Buda környéki településen készített kvalitatív kutatás eredményei alapján elemeztem a városiak hatását a vidék átalakulására. Az elemzésnek nem célja az öt vizsgált település minden részletre kiterjedő bemutatása, amelyre sem a felhasznált interjúk, sem a disszertáció keretei nem alkalmasak. Az interjúkból származó információkat alapul véve, az érintettek elbeszélései és ezek elemzése alapján értelmeztem a városiak térbeli és társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását.

A városiak megjelenése jelentős változásokat eredményez a város környéki vidéki települések társadalmában, térbeli gyakorlatában. A lokalitások szintjén a városból

kiköltöző középosztály jelentős mértékben átalakítja a vizsgált települések térbeli, társadalmi gyakorlatait. A tér átalakulásának jellemző elemei a lakóterület növekedése, a földhasználat funkcióváltása és a táj átalakulása. A lakóterület növekedése, függetlenül az eltérő vidékreprezentációktól és mindennapi gyakorlatoktól a városi fogyasztás növekvő mértékének eredménye, melynek két eltérő típusa figyelhető meg, az egyik a külterület, döntően üdülőövezet spontán benépesülése, a másik pedig a szervezett lakóparképítés. A lakóterület növekedéséhez kapcsolódóan a föld használata is átalakul, a mezőgazdaság helyét, a földhasználat termelő funkcióját a lakó és szolgáltató funkció váltja fel. Mindezek pedig a táj- és településképpen is jól megragadható változásokat eredményeznek. A városi fogyasztók hatására a városkörnyéki vidéki tér egy multifunkcionális térré alakult, ahol a városi igényekhez igazodva a lakó, szolgáltató és termelő funkciók keverednek. A lakóparkok és különálló településrészek a városból kiköltözők térbeli-társadalmi elkülönülését, szegregálódását jelzik. Az épített környezet átalakulása, magas státuszú, sajátos stílusú lakóházak sora pedig a vidék dzsentrifikációjának szembetűnő bizonyítéka. A lakóterület növekedése, a zöldterület csökkenése, a táj átalakulása pedig a városi nyomás jellemző mutatói. A városkörnyéki vidék térbeli átalakulása, a földhasználat funkcióváltása alátámasztja a poszt-produktivista vidék kialakulásának tézisé, melynek lényege, hogy az agrártermelés térvésztesítésének következményeként a vidék fő funkciójává a termeléssel szemben a fogyasztás válik (Marsden-Lowe-Whatmore 1990a, Csité 1999, 2005, Andersson 2005). A vizsgált települések, a város környéki vidéki lokalitások pedig alapvetően nyitottak az új igények kiszolgálására, a funkcióváltásra, mert az alapvető termelési formák megváltozása, az agrártermelés térvésztesítése miatt új megélhetési forrásokra van szükségük.

A lokalitások szintjén jelentős változásként értelmezhető, hogy a településeken állandó jelleggel magas társadalmi státuszú csoportok jelennek meg, amelynek nem csupán a korábban már tárgyalt térszerkezeti következményei vannak, de jelentős változást hoznak a falvak társadalmában is. A közép- és felső osztályok életstílusbeli és fogyasztási szokásai megváltoztatják a falvakra jellemző korábbi társadalmi gyakorlatokat.

A társadalom átalakulása szempontjából a népesség növekedése és a népesség társadalmi összetételének változása mellett és annak eredményeként hangsúlyos elem a

város környéki vidék társadalmi gyakorlatában a társadalmi együttélés és közösségi élet megváltozása.

A városból kiköltözők hatására átalakulnak a mindennapi társadalmi együttélés szabályai. A város környéki vidéki tér jellemző sajátossága, hogy két egymással ellentétes társadalmi-kulturális folyamat, a városiasodás és a retradicionalizáció verseng egymással, jelentős változásokat és konfliktusokat eredményezve a helyi társadalmi-, gazdasági-, és kulturális életben.

A kertvárosiasodás folyamata a társadalmi élet szintjén azt jelenti, hogy a kiköltöző városiak hatására a személyes kapcsolatok intenzitása csökken, a falvakban élők nem ismerik egymást, nem tartanak fenn baráti, szomszédsági kapcsolatokat. „csak aludni járnak haza”. A középosztályosodással és kertvárosiasodással párhuzamosan megfigyelhetők a társadalmi szegregálódás és dzsentifikáció jelei is.

A retradicionalizáció alapját pedig az jelenti, hogy a városból kiköltözők között többen a falusi közösség megteremtésének vágyával költöznek vidékre, és ezen vágyuknak megfelelően aktív közösségi élet szervezésébe kezdenek, hagyományőrző csoportokat, közösségi klubokat, civil szervezeteket hoznak létre, ezáltal alakítva át a korábbi helyi közösségi életet. Hatásukra a vidékiség bizonyos elemei felértékelődnek, esztétizálódnak, ezáltal eredményezve jelentős változásokat a helyi társadalmi-gazdasági-kulturális gyakorlatokban.

A kutatás a város környéki vidék társadalmi folyamatainak vizsgálatán és a városból kiköltözők vidékre gyakorolt hatásának értelmezésén túl tartalmaz eredményeket arra a vidékszociológiai módszertani kérdésre vonatkozóan is, hogy a vidékreprezentációk vizsgálata hogyan képes hozzájárulni a vidék átalakulásának megértéséhez. A kutatás kérdésfeltevéséhez igazodva a vizsgálat középpontjába a helyiek diskurzusában a változások főszereplőjeként megjelenő városból kiköltöző családok vidékreprezentációját és a hozzá kapcsolódó mindennapi gyakorlataikat állítottam. Eredményeim azt mutatják, hogy a város környéki vidék térbeli és társadalmi folyamatait meghatározó fő trendek, a városiasodás és a retradicionalizáció, jól magyarázhatók a városból kiköltözők eltérő vidékreprezentációja és az erre épülő mindennapi gyakorlataik

alapján. A vidékreprezentációk vizsgálata fontos adalékokkal szolgálhat a vidék folyamatainak értelmezéséhez.

A városból kiköltözők vidékreprezentációja

A vizsgálat során a városból kiköltöző családok felnőtt tagjaival készített interjú alapján azt vizsgáltam, hogy a városból érkező családok diskurzusában hogyan jelenik meg a vidék. Az elkészült interjúkat laikus diskurzusnak tekintem, és ez alapján elemeztem a városiak vidékreprezentációját. A szociális reprezentáció megközelítés lényege, hogy az egyének elbeszélései alapján alakul ki a vidék definíciója, ahelyett, hogy a kutató a saját előfeltevéseit illesztené az empirikus anyaghoz. Az egyének elbeszéléseiből kiindulva érzékelhetővé válnak az ellentmondások és feszültségek is a diskurzusban, így a kutató nem fogadja el eleve adott kategóriának a vidéket, a vidék az egyének elbeszéléséből definiálódik (Halfacree 1995).

A város környéki vidék a városból kiköltözők laikus diskurzusában a várossal szemben határozódik meg, minden leíró elem (a településkategória, a távolság, a népességszám, a fizikai környezet, a funkciók jellege és a társadalmi mutatók) lényege, hogy megkülönböztesse a város környéki vidéki teret a várostól. A leírásokban hangsúlyosan van jelen egy értékelő, döntően idealizáló hozzáállás, amely a vidék pozitív jellemzőit hangsúlyozza a város negatív jellegzetességeivel szemben. A város környéki vidék képe jellemzően pozitív, szemben nem csupán a város negatív sajátosságaival, de a többi, nem város környéki vidéki tér elmaradottságával is.

A városból kiköltözőkre a vidék idilli reprezentációja jellemző. Saját élményeikre, elképzeléseikre és attitűdjeikre támaszkodva a kiköltözők a város környéki vidék döntően idealizált, idilli definícióját adják. Vidékreprezentációjuk hangsúlyos elemei a biztonság, nyugalom, egészséges élet, mint a vidékhez kötődő individuális értékek, valamint erőteljesen jelen van a diskurzusukban a vidék idealizálása, esztétizálása, a természet szépségeinek kiemelésével, a közösség és hagyományok hangsúlyozásával.

A város környéki vidék a városból vidékre költözők vidékreprezentációja alapján olyan pár ezer lakosú falvakat, községeket jelent, amelyek közel, néhány tíz kilométeres

távolságra helyezkednek el a várostól, ahol jellemző a zöld terület magas aránya, a családi házak túlsúlya és meghatározó társadalmi rétege a városból kiköltöző középosztály. A város környék vidéki tér a biztonságot, az egészséges életet, a természetközelséget és a családi élet nyugalma biztosítja az ott élők számára, ahol még élnek a tradicionális hagyományok és intenzív közösségi élet van.

A vizsgált városból vidékre költöző családok vidékreprezentációja sokszínű, az alapvetően pozitív elemek különböző hangsúlyokkal jelennek meg az egyes diskurzusokban, kölcsönhatásban a mindennapi élettel, ahogyan a városiak vidéken élnek. A vidékreprezentációk a köznapiság viselkedés értelmezésének és a viselkedéstervek kialakításának eszközei.

A városból kiköltözők mindennapi élete

A városból kiköltözők mindennapi életének vizsgálata során azt elemeztem, hogy a korábbiakban meghatározott vidékreprezentációs dimenziók milyen jellegzetes viselkedési gyakorlatokban mutatkoznak meg. A vidékreprezentációk mindennapi viselkedés szempontjából meghatározó elemeit állítottam az elemzés fókuszába. A városból kiköltözők mindennapi életének leírását az elbeszélések alapján kibontakozó, a vidék mindennapi megélése szempontjából meghatározó kategóriák köré rendeztem. Ezek kategóriák azokat a szimbólumokat és képeket jelentik, amelyek a mindennapi életről szóló elbeszélések során a vidékiségek megélésének alapegységeit jelentették. Az elemzés tehát nem általában foglalkozik a kiköltözők mindennapi életének sajátosságaival⁷, hanem döntően azokra az elemekre fókuszál, amelyek a városból kiköltözők vidéki életét, a vidéki élet mindennapi megélésének jellegzetességeit mutatják.

A városból kiköltözők mindennapi élete vidéken, a városi életformától megkülönböztetett vidéki életként értelmezhető, ahol a vidék megélésének alapegységei (1) a házhoz és kerthez való viszony, (2) a természettel való kapcsolat, (3) a vidéki családi élet és (4) a közösséghez való viszony jelentik. Ezek azok a kategóriák, amelyek a városból

⁷ A felmérés általában is tartalmaz információkat a családok mindennapi életére vonatkozóan, de ennek elemzésével a disszertáció keretein belül nem foglalkoztam.

kiköltözők vidéki életét meghatározó mindennapi gyakorlatokat a város környéki vidéki életforma eltérő típusaiba rendezik.

A kiköltözők házhoz való viszonya nem homogén, a mindennapi gyakorlatok szintjén eltérő módon viszonyulnak a házhoz. A házhoz való viszony három különböző formája figyelhető meg. Az első, amikor a háznak alapvetően státuszjelző funkciója van. A saját kert és ház birtoklása a kiköltözés fő motivációja. A vidék biztosítja a magasabb státuszú lakókörülményeket. Ezek a családok szívesen választják lakhelyül az új építésű, nagyméretű házakat, amelyek sokszor a falvak határában, az ún. lakóparki övezetekben helyezkednek el, vagy a faluban épített ingatlanok nagyobb méretükből, változatos stílusukból adódóan kitűnnek a falu házaik közül, ezzel is jelezve a lakók státuszát. A házhoz kapcsolódó kert fő funkciója a lakókörnyezet esztétizálása, kölcsönhatásban a ház státuszjelző funkciójával. A házhoz való viszony másik formája, amikor a ház, mint a család jólétének alapja jelenik meg. A vidéki család ház és kert biztosítja a család és legfőképpen a gyermekek megfelelő életkörülményeit. A ház a családi élet központja, és a kert is a család mindennapi életéhez, igényeihez igazodik. A ház és a kert a családi béke, nyugalom és rekreáció központi tere. Végezetül a házzal kapcsolatos attitűdök és viselkedések harmadik formája, amikor a ház a vidékiség szimbólumaként jelenik meg. Fontos, hogy a ház megfeleljen a tradicionális vidékképnek. Jellemző, hogy az ilyen családok felújított parasztházakban élnek. A háznak értékjelző funkciója van. A vidéki ház szimbolizálja a kiköltözők autenticitás-igényét, a tradíciókhoz való visszatérés vágyát. A vidéki ház, a vidék hagyományainak megbecsülését, a vidéki élet iránti nosztalgiát, a kiköltözők vidékhez kötődő érzelmeit jeleníti meg. A vidéki ház a mindennapi gyakorlatok szintjén tehát három markánsan elkülönülő funkcióval jelenik meg: (1) státuszszimbólum, (2) családi fészek és (3) autenticitás.

A család és vidék összekapcsolódása a kiköltözők vidékképében, vidékpercepciójában egységesnek tekinthető, ugyanakkor a vidékképnek ez a markáns eleme nagyon eltérő társadalmi gyakorlatokat eredményez. A vidékkép központi eleme tehát a tradicionális család. Ugyanakkor az ezekhez kapcsolódó társadalmi gyakorlat két nagyon eltérő formáját figyelhetjük meg a vizsgált kiköltöző családok esetében. Míg egyik oldalon egyfajta retradicionális zajlik, visszatérés a hagyományos egykeresős családmódelhez, ahol a férfi a család külső, míg a nő a belső életének irányítója és a

család élete a nemi szerepek mentén szerveződik, addig a másik esetben a tradicionális családi és nemi szerepek újraértelmezését, revitalizációját figyelhetjük meg. A falusi család tradicionális, idilli képe nem csak azoknál a családoknál jelenik meg, akik a kiköltözést követően az egykeresős családmallbe rendezkedtek be, de lényeges eleme azon kiköltözők vidékképének is, ahol a család mindkét felnőtt tagja dolgozik. A feleség és anya, mint a családi élet aktív és meghatározó szereplője jelenik meg. A tradicionális nemi szerepek megélése a vidéki életvilág fontos eleme, a családtagok rekreációjának forrása.

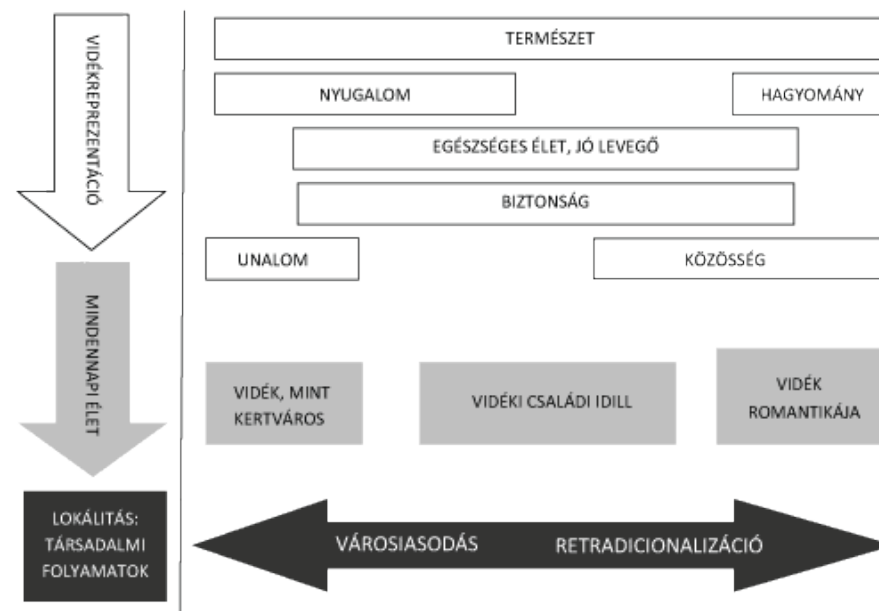
A kiköltözés okaként is központi helyet foglal el a vidék, mint a természetes, zöld lakókörnyezet vonzása, szemben a város taszító hatásával. A természet, a zöld tehát központi eleme a városból kiköltözők vidékreprezentációjának, ami kulcsfontosságú a kiköltözés motivációjában, és jellegzetes mindennapi gyakorlatokat eredményez. A mindennapi élet szintjén az aktív természet- és környezetvédelmi civil tevékenység mellett jellemző tevékenységek a kertészkedés, természetjárás, kapcsolódva a vidékreprezentációkban megjelenő individuális értékekhez (nyugalom, egészséges élet), ami az egyének számára a rekreálódás lehetőségét biztosítja. A természet és vidék összekapcsolódása tehát két eltérő mindennapi viselkedésformát eredményez, egyrészt társas, közösségi cselekvésre ösztönöz (civil szerveződések), másrészt pedig az egyének számára individuális tevékenységek számos formáját kínálja, kapcsolódva a rekreációhoz.

A vidék és közösség összekapcsolása talán az egyik legmarkánsabb eleme a vidék várossal szemben meghatározott definíciójának. A társadalmi kapcsolatoknak a mindennapi gyakorlatokban azonban nagyon eltérő formái jelennek meg. A kiköltöző városiak az integrálódás és a teljes érdektelenség közötti széles skálán helyezkednek el. A városi kiköltözők egy csoportja számára a helyi közösségbe való bekapcsolódást a szomszédsági kapcsolataik jelentik. Vidékképüknek megfelelően fontosnak tartják a szomszédokkal való intenzívebb kapcsolattartást. Egy másik csoport a közösségi életbe való intenzív bekapcsolódással éli meg a vidéki közösség érzését. Jellemző, hogy a kiköltözők között többen aktív civil társadalmi életet élnek. Míg a harmadik csoport számára a vidéki lakóhely nem jár együtt a közösségi aktivitással, városi életformájukkal nem szakítva, jellemzően elzárkóznak a mindennapi érintkezéstől, bezárkóznak otthonaikba, ahová csak aludni járnak haza.

Mindezek, tehát az eltérő hangsúllyal megjelenő vidékreprezentációs elemek és a hozzá kapcsolódó mindennapi gyakorlatok alapján a városból vidékre költözők három típusát különböztethetjük meg. Az első típus a vidék romantikája reprezentációs típus, a második típus a vidéki családi idill reprezentációs típus, és végül a harmadik típust a vidék, mint kertváros reprezentációs típusnak nevezem. Az eltérő vidékreprezentációs típusok, melyek eltérő mindennapi gyakorlatokat jelenítenek meg eltérő módon hatnak a lokalitások átalakulására.

Eredményeim azt mutatják, hogy a városból kiköltöző családok eltérő vidékreprezentációs csoportjaihoz köthetők, és az eltérő mindennapi viselkedésformák magyarázzák a város környéki vidékre jellemző két ellentétes társadalmi folyamatot a városiasodást és a retraditionalizációt.

Ábra: A városból kiköltözők vidékreprezentációja és a város környéki vidék átalakulása

A városiasodáshoz köthető legjellemzőbb szereplőcsoport a városi kiköltözők azon csoportja, amelyre a vidékreprezentáció és mindennapi élet kertvárosi típusa jellemző. Számukra a vidék, mint zöld terület, egészséges, jó levegő és természet reprezentálódik. A város környéki vidéket erőteljesen megkülönböztetik a vidéki tér más, elmaradott típusaitól, olyan területként definiálják, amely közel a városhoz a városi életforma egy sajátos típusát, a kertvárosi életet biztosítja számukra. A vidék legfőbb értéke számukra a magas státuszú családi ház, ahol a magasabb státuszt a zöld lakókörnyezet, a ház luxus jellege és a magas státuszú társadalmi környezet biztosítja. A ház esetükben sokszor lakóparki házat jelent. Városi életformájukkal nem szakítanak, a vidéki településeket lakóhelyként, alvótelepülésként használják.

A retraditionalizáció folyamatához legerőteljesebben az ún. *vidék romantikája* reprezentációs csoport köthető. Vidékképüknek fő elemei a természet, a közösség és a hagyomány, azaz a vidék idilli és esztétizált elemei. Erőteljes autenticitásigény jellemző rájuk, és ennek megfelelően preferálják a parasztházakat és aktívan részt vesznek a helyi hagyományok felfedezésében és megőrzésében. Magas fokú közösségi aktivitás jellemző rájuk, civil szervezeteket, helyi rendezvényeket szerveznek, irányítanak.

A *vidéki családi idill* reprezentációs csoport pedig egy átmeneti formát képvisel. Számukra a vidék a családi élet szimbóluma, vidékképük alapelvei a nyugalom, a biztonság és egészséges élet, tehát a vidékhez kötődő individuális értékek. Alapigényük vidéken a család jólétének és életterének biztosítása. Községi kapcsolataik alapját a szomszédsági, barátsági kapcsolatok jelentik. Mindennapi életük, munkájuk, fogyasztási szokásaik erőteljesen kötődnek a városhoz. Vidéki életüket a tradicionális családon belüli szerepek és döntően a hagyományos női szerepek szimbolizálják, a családjában és háziasszony szerepnek presztízsértéke van körükben. Mind reprezentációjukban, mind mindennapi életükben keverednek a retraditionalizáció és városiasodás elemei, mint ahogy keverednek ezek a folyamatok a város környéki vidéki térben és társadalomban.

A városból vidékre költözés és a városiak vidékreprezentációja és a hozzá kapcsolódó mindennapi gyakorlataik átalakítják a város környéki vidéki területek közösségét, mindennapi életét és térbeli viszonyait.

A kiköltöző középosztályok a város környéki vidék uralkodó társadalmi rétegévé váltak, igényeik, érdekeik alakítják a város környéki vidéket társadalmi-kulturális értelemben egy versengő térré, ahol a városi és vidéki miliő elemei keverednek és versengnek egymással. Eredményeim tehát megfelelnek a konstruktivista vidékszociológia alaptéziseinek, miszerint a vidéki teret (esetünkben a város környéki vidéket) döntően városi szereplőcsoportok hasznosítják és irányítják (Mormont 1990), illetve, hogy a középosztály saját képére formálja a vidéket, s ami nem illik bele ebbe a képbe, azt kitakarja (Cloke 1997). A városiak megalkotják a vidék idilli imázsát, és a vidékimázst a saját képükre formálják, ezáltal a vidékkép értelmezhető, mint egyfajta ellenőrzési eszköz, a városiak hatalma a vidékiek felett (Dupuis 2006).

A vidék tehát nem írható le egyszerűen a munkavégzés és a megélhetés területeként. Az új város-falu kapcsolat a tradíciók átértelmezését, új tradíciók létrehozását és a vidék hagyományos kultúrájának diverzifikációját eredményezi (például Mormont 1990, Cloke 1997, Dupuis 2006, Boyle – Halfacree 1998, Fejős – Sziijártó 2000, 2002).

A város környéki vidék a vidék egy sajátos, multifunkcionális típusaként konceptualizálható, önálló entitás, nem csak egy átmenet, a városiasodás elkerülhetetlen lépcsőfoka. A város környéki vidék nem egyenlő az agglomerációval, nem írható le csupán a szuburbanizáció jelenségeként, hanem a vidéki tér egy sajátos típusaként értelmezhető, ahol a szuburbanizálódás (városiasodás) és a retraditionalizáció elemei keverednek. A két ellentétes folyamat éles helyi konfliktusokat eredményez. Mindezek következményeként a város környéki településeken létrejön egy új hatalmi és érdektér, amelyben a kiköltözéshez, településnövekedéshez kapcsolódó eltérő érdek és hatalmi csoportok jönnek létre. A helyi közösségi életet és a helyi politikát pedig ezeknek az érdekcsoportoknak a küzdelme alakítja.

A városkörnyéki vidék társadalmilag és területileg is fragmentált, ami egyrészt azt jelenti, hogy egymás mellett él az alacsonyabb státuszú őslakosság és a magasabb státuszú városiak, valamint az eltérő igényű és viselkedésű kiköltözők csoportjai, másrészt a térben együtt van jelen a lakóparkok világa és a hagyományos falukép.

A város környéki vidék a vidéki tér egy dinamikusan fejlődő típusa. Fejlődésének motorja a városi fogyasztás, amely népességnövekedést eredményez és revitalizál bizonyos hagyományos vidéki tevékenységeket és szolgáltatásokat. A városi fogyasztást pedig a városiak pozitív vidékreprezentációja generálja azáltal, hogy a vidékiségek elemeinek fetiszizálásával, a kíváncsiság elemek hangsúlyozásával egy „jó élet” megteremtésének reményében költöznek a város környéki településekre, és ennek megfelelően alakítják mindennapi életüket vidéken.

A város környéki vidék tehát a vidéki területek egy sajátos, a városi fogyasztás hatására kialakuló típusa. Mindennapi életét, társadalmi-, gazdasági-, és kulturális viszonyait tekintve város és vidék között helyezkedik el. Jellegadó társadalmi rétege a városból kiköltöző középosztály. Ehhez kapcsolódva fő funkciója a lakófunkció és a szolgáltatás. Jellemző sajátossága, hogy a vidék és város elemei keverednek, ütköznek egymással, ezáltal létrehozva a vidéki tér egy dinamikusan fejlődő, de konfliktusokkal, feszültségekkel teli típusát.

A kutatásomban öt Buda környéki település esetében vizsgáltam a városból vidékre költözés hatását. A vizsgálat és elemzés a konstruktivista vidékszociológia megközelítéseire, elméleteire támaszkodik. Dolgozatommal konkrét vizsgálati eredményeken túl a megközelítés alkalmazhatósága mellett kívánok érvelni. Úgy vélem, hogy a vidék eltérő reprezentációja segítségével jól értelmezhetők a mindennapi élet különbségei és ennek következményei a város környéki területeken.

A vizsgálat eredményei, az esettanulmány alapján kirajzolódó hipotézisek további kutatási kérdéseket vetnek fel. Vajon a retradicionalizáció és városiasodás folyamatai milyen mértékben azonosíthatók a városi szereplők által szintén érintett turisztikai vidéken és a városi kivonulás más vidéki területein? A vidék átalakulásának, fejlődésének ez a két ellentétes iránya megragadható-e a városiak által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett területeken is? Kapcsolódnak-e illetve hogyan kapcsolódnak ezek az ellentétes a fejlődési trendek, irányok a helyi fejlesztési stratégiákhoz és projektekhez? Végezetül fontos módszertani kérdés lehet, hogy a vidékreprezentációk vizsgálata különböző

kvantitatív és kvalitatív eszközökkel hogyan alkalmazható a vidék meghatározásában. Kik és hogyan alakítják a vidék definícióját, milyen reprezentációs elemek válnak fontossá, illetve láthatatlanná a vidék meghatározása körüli vitákban, versenyben és mindez milyen hatalmi viszonyokra vezethető vissza?

Vélelmezem és hiszem, hogy a konstruktivista megközelítés a hazai vidékszociológia számára is széles körben, számtalan kutatási témában alkalmazható megközelítéseket és elemzési módszereket kínálhat a vidéken zajló folyamatok megértéséhez. A vidékreprezentációk vizsgálata nem csupán a város környéki vidék vizsgálatában kínál újfajta értelmezési lehetőségeket, de más (vidéki) tér típusok elemzésénél is hasznos lehet. A vidékturizmus területén zajló társadalmi, térbeli folyamatok megértését nagymértékben elősegíti a vidékreprezentációk vizsgálata, (mint ezt számos hazai példa is bizonyítja (például Fejős – Szijártó 2000, 2002), de véleményem szerint a leszakadó területek elemzésénél is újabb, kiegészítő értelmezési lehetőséget kínálhat a konstruktivista megközelítés alkalmazása, például a lakosság elvándorlását a helyi kapacitások alacsony fokát eredményező folyamatok megértésében.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andersson, Kjell (2005) Producers of Rural Goods and Services in Five European Countries: a comparative analysis of rural regions under urban pressure. Helsinki:Helsinki University
- Bajmócy Péter (2002) A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján, Tér és Társadalom, Vol. 14. No. 2–3, 323–330. o.
- Bajmóczy Péter (2004) A lakóhelyi szuburbanizáció terének lehatárolása a vidéki Magyarországon In: Abonyiné Palotás J. (szerk.) 40 éves a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszéke, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- Bossuet, Luc (2006) Peri-rural Populations in Search of Territory, Sociologia Ruralis Vol. 46. No.3., 214-228. o.
- Boyle Paul – Keith Halfacree (szerk.) (1998) Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester: Wiley
- Cloke, Paul (1997) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. Journal of Rural Studies, Vol. 13, No. 4, 367-375. o.
- Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne (2002) Szuburbanizáció és társadalom, Tér és társadalom, No. 3. 27-56. o.
- Cséfalvy Zoltán (2008) Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa, Gondolat, Budapest.
- Csite András (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. Szociológiai Szemle No. 3, 134-153. o.
- Csite András (2005) Reménykeltők, Budapest:Századvég
- Csite András – Kovács Imre (2002) A vidéki történet In: Kovács Imre (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége, Budapest: Napvilág, 219-309. o.

- Dövényi Zoltán – Kovács Zoltán (1999) A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. Földrajzi Értesítő, No. 1-2, 33-57.o.
- DuPuis, E. Melanie (2006) Landscapes of Desires? In: Cloke, P. J. – T.Marsden – P. H. Mooney (eds.) Handbook of rural studies, London: Sage, 124-132. o.
- Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.) (2000) Turizmus és kommunikáció, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs
- Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. (2002) Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből, Budapest: Néprajzi Múzeum
- Frouws, Jaap (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. In: Sociologia Ruralis, Vol. 38, No. 1, 54-68. o.
- Gorton, Matthew – John White – Ian Chaston (1998) Counterurbanisation, fragmentation and the paradox of rural idyll, In: Boyle, P. – K. Halfacree (eds.) Migration into rural areas, Theories and issues, Chichester:Wiley, 215-235. o.
- Halfacree, Keith (1993) Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural, Journal of Rural Studies, Vol. 9, No. 1, 23-37. o.
- Halfacree, Keith (1995) Talking About Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of Six English Parishes, Journal of Rural Studies, Vol. 11, No. 1, 1-20. o.
- Halfacree, Keith – Paul Boyle (1998) Migration, rurality and the post-productivist countryside, In: Boyle Paul – Keith Halfacree (eds.) Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester:Wiley, 1-20.o.
- Halfacree, Keith (2004) Rethinking 'rurality' In: T. Champion – G. Hugo (eds.) New forms of urbanization. Beyond the urban-rural dichotomy, Ashgate, 285–304. o.
- Halfacree, Keith (2006) Rural space: constructing a three-fold architecture, In: P. Cloke – T. Marsden – P. Mooney (eds.) Handbook of Rural Studies, London: Sage, 44-62. o.

- Halfacree, Keith (2007) Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives, *Journal of Rural Studies*, Vol. 23. No. 2. 125-141. o.
- Jones, Owen (1995) Lay discourses of the rural: developments and implications for rural studies, *Journal of Rural Studies*, Vol. 11. No. 1. 35-49. o.
- Kovács Éva (2008) A községtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig In: Kovács É. (szerk.) *Községtanulmány. Módszertani jegyzet, PTE–BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Pécs*, 7-22. o.
- Kovács Katalin (1999) A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. Budapest:Regionális Kutatási Alapítvány*, 91-114 o.
- László János (2000a) A szociális reprezentációról. In: Béres I. – Horányi Ö. (szerk.) *Társadalmi kommunikáció, Budapest:Osiris*, 129-138. o.
- László János (2000b) A szociális reprezentáció járványtanáról. *Replika*, 41-42. november. 289-300. o.
- Lupri, Eugen (1967) The rural –urban variable reconsidered: the cross-cultural perspective *Sociologia Ruralis*, Volume 7, No. 1-82.o.
- Mahon, Marie (2007) New populations, shifting expectations: The changing experience of rural space and place. *Journal of Rural Studies*, Vol. 23. No. 3, 345-356. o.
- Marsden, Terry (1999) *Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation*, *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, No. 4, 501-526. o.
- Marsden, Terry – Lowe, Philip – Whatmore, Sarah (szerk.) (1990a) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*, London:David Fulton Publishers
- Marsden, Terry – Lowe, Philip – Whatmore, Sarah (szerk.) (1990b) Introduction: Questions of Rurality In: Marsden – Lowe – Whatmore (1990a) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*, London:David Fulton Publishers, 1-21 o.

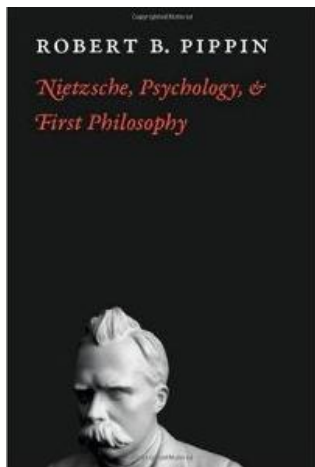
- Mormont, Marc (1987) Rural nature and urban natures, *Sociologia Ruralis* Vol. 27. No. 1, 3-20. o.
- Mormont, Marc (1990) Who is rural? or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In: Marsden – Lowe – Whatmore (1990a) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*, London:David Fulton Publishers, 21-44. o.
- Munkejord, Mai Camilla (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants' Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, Vol. 46. No. 3. 241-257. o.
- Murdoch, Jonathan (2000) Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, Vol. 16. No. 4. 407-419. o.
- Tamáská Máté (2006) Hagyományos és modern falusi házak örökségszociológiai vizsgálata *Szociológiai Szemle*, No. 4, 36-62. o.
- Timár Judit (2001) Mégis kinek az érdeke? Szuburbanizáció a kapitalizálódó Magyarországon, Szeged:Földrajzi Konferencia, <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Timar.pdf>
- Timár Judit – Váradi Mónika Mária (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon, In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*, Pécs:MTA Regionális Kutatások Központja, 153-175. o.
- Tönnies, Ferdinand (1983) *Közösség és társadalom*. Budapest:Gondolat
- Váradi Mónika Mária (1997) Solymár: az aranyfalu, *Tér és Társadalom*, No. 4. 45-68. o.
- Váradi Mónika Mária (szerk.) (2008a) *Kistélepülések lépéskényszerben*, Budapest:Új Mandátum
- Váradi Mónika Mária (2008b) Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatai, In: Kovács É. (szerk.) *Községtanulmány. Módszertani jegyzet, Pécs:PTE–BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék*, 43-68.o.
- Varró Krisztina (2004) A régió mint diszkurzív termék, *Tér és Társadalom*, Vol. 18. No. 1. 73-92.o.

FENYVESI KRISTÓF¹

KÖNYVNEK RÖVID, KOMMENTÁRNAK HOSSZÚ

ROBERT B. PIPPIN NIETZSCHE-RŐL,
A PSZICHOLÓGIÁRÓL ÉS BERNARD WILLIAMS-RŐL

Pippin, Robert B. (2010) *Nietzsche, Psychology, and First Philosophy*. Chicago-London:University of Chicago Press.

Copyright: Chicago University Press

Nagy várakozással vettem a kezembe Robert Pippin tetszetős kivitelű, új munkáját. A mindössze 139 oldalas könyvecske letisztult, igényes külalakja, meglepő vékonysága könnyed eleganciát, s egyben határozott mértéktartást sugall. A könyv által tett első benyomás remek pszichológiai érzékkel változtatja át lelkes érdeklődéssé azt az enyhe szorongást, ami a cím láttán elfoghatja a Nietzsche munkásságában és a Nietzsche-szakirodalomban valamelyest járatos olvasót. Pippin ugyanis, aki kötetének címével ígéretet tesz arra, hogy minden különösebb megkötés, tematikai fókuszot kijelölő alcím nélkül eligazítást nyújt „*Nietzsche, a pszichológia és az első filozófia*” ügyében, súlyos

feladatot vállal magára. Nem csak a nietzschei életmű több aspektusból is döntőnek számító kérdésével kell, hogy szembenézzen, hanem egyúttal a Nietzsche-kutatás egy döntő jelentőségű problémájába – ha egyszerűen, túlságosan is egyszerűen szeretnénk összefoglalni –, „*Nietzsche problémájába*” is be kell, hogy avassa olvasóját. Egy olyan diskurzusban kell kalauzolni és eredeti, új álláspontot megfogalmaznia, amely az elsők között bontakozott ki a nemzetközi Nietzsche-kutatásban, s azóta is az érdeklődés homlokterében áll. Csekély 139 oldalon, valamint a hozzá tartozó alig négy és fél oldalnyi bevezetővel teljesíteni egy ilyen grandiózus vállalat, igazi „szabad szellemhez” méltó cselekedet, nietzscheánus értelemben vett „arisztokratikus” gesztus, amit csak ünnepelni tudok.

Ünnepi hangulatom Pippin tartalomjegyzékét tanulmányozva, még ennél is magasabbra hagott. A tartalomjegyzék a következőképpen néz ki:

első fejezet: *Psychology as „the Queen of Sciences”* (22 oldal terjedelem);

második fejezet: *What is a Gay Science?* (21 oldal);

harmadik fejezet: *Modernity as a Psychological Problem* (21 oldal);

negyedik fejezet: „*The Deed Is Everything* [Das Tun ist alles]” (17 oldal);

ötödik fejezet: *The Psychological Problem of Self-Deception* (19 oldal);

hatodik fejezet: *How to Overcome Oneself: On the Nietzschean Ideal* (16 oldal);

záró megjegyzések (*Concluding Remarks*) (4 oldal).

A felsorolt fejezetcímek ugyanis azt sugallták, hogy ebben a könyvben a nietzschei életmű pszichológiai aspektusainak meghatározó kérdései egy világosan felépített, egyedi gondolatmenetet követve, ténylegesen bemutatásra kerülnek, a hozzájuk rendelt oldalszámok pedig azt a várakozást ébresztették fel, hogy Pippin minden nagy kérdést bámulatos rövideggel, talán egyenesen a Nietzsche által is olyannyira nagyra tartott horatiusi ökonómiával fog elintézni.

Kezdeti lelkesedésem azonban az olvasás során menthetetlenül alábbhagyott. Pippin mintha nem lenne tudatában a könyv nagyvonalú címadása révén vállalt feladat sokrétűségének, a játékba hozott problémakör kiterjedtségének. Egyre inkább úgy tűnt, hogy a könyv rövidege is leginkább a könyvben mozgatott anyag szűkösségéből, s nem pedig Horatius, vagy Nietzsche stílárís radikalizmusának követéséből fakad...

¹ Jyväskyläi Egyetem, Művészet és Kultúratudományi Intézet

Pippin Bernard Williams emlékének ajánlja munkáját, s a könyvet nyitó köszönetnyilvánításokból az is kiderül, hogy az első négy fejezet nem más, mint Pippin egy 2004 őszén, a párizsi *Collège de France*-ban tartott előadássorozatának szerkesztett anyaga, amely francia nyelven már napvilágot látott (*Nietzsche, moraliste français: La conception nietzschéenne d'une psychologie philosophique*, Paris: Odile Jacob, 2006). Pippin munkásságának ismeretében a Williams-nek szóló ajánlás, valamint a könyv tartalmának a bevezetőben adott összefoglalása felidézheti a szerző egy korábbi, főként Williams Nietzsche-interpretációjából táplálkozó tanulmányát, amely *Nietzsche's Moral Psychology and the French Moralism Tradition* címmel jelent meg 2005-ben,² amelyre viszont az itt szóban forgó munkájában egyetlen hivatkozást sem tesz. Holott a korábbi tanulmány és a most közreadott könyv szövegében a Williams-t követő érvelés azonosságán kívül szó szerinti egyezések sokasága is kimutatható. Pippin, akárcsak korábbi cikkében, jelen könyve bevezetőjében is (p. XIV-XVII.) Williams *Nietzsche's Minimalist Moral Psychology* című³ tanulmányának összefoglalóját nyújtja.

Mindennek nyomán, a Williams tanulmányát ismerő olvasóban az is megfogalmazódhat, hogy Pippin könyve Williams megragadó tömörségű, és innovatív szempontokkal élő cikkének kissé hosszúra sikerült kommentárjaként is olvasandó. Pippin, a kommentár-jellegre vonatkozóan semmiféle explicit szerzői figyelmeztetéssel vagy a befogadást segítő instrukcióval nem él: a könyv „in memoriam” ajánlása magától értetődően éppúgy nem tekinthető ilyennek, mint a köszönetnyilvánítás zárlata (p. XII.) sem, ahol Pippin, az ajánlás magyarázataként, Williams-re, mint egyik fő ihletőjére és stiláris példaképére hivatkozik.

Pippin főként Williams azon alapvető észrevételére építi könyvét, hogy Nietzsche – akárcsak Wittgenstein – nem lehet semmiféle tradicionális értelemben vett filozófiai teória forrása, mivel szövegei főként olyan rejtett textuális „csapdák” működtetésén

2 Pippin, Robert B.: „Nietzsche's Moral Psychology and the French Moralism Tradition”. In: Gerhardt, Volker – Reschke, Renate (szerk.) (2005) *Bildung – Humanitas – Zukunft bei Nietzsche. Nietzscheforschung. Jahrbuch der Nietzsche-Gesellschaft Bd. 12*, Berlin: Akademie-Verlag, pp. 313-331.

3 Williams, Bernard: „Nietzsche's Minimalist Moral Psychology”. *European Journal of Philosophy*, 1993, 1 (1), pp. 4-14. A Pippin által hivatkozott kiadást lásd, in: Schacht, Richard (szerk.) (1994) *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's On the Genealogy of Morals*, Berkeley: University of California Press, pp. 237-247.

alapulnak, amelyek „megvédik” gondolatait a teóriákba és rendszerekbe való betagozhatósággal szemben. Mindazonáltal ez mégsem jelenti azt, hogy Nietzsche bemutatása során, ne alkalmazhatna filozófiai teóriákat az értelmező, akinek azonban mindenekelőtt a nietzschei morál-pszichológia minimalista jellegzetességeit, s a morál-pszichológiai minimalizmus teóriáknak és rendszereknek való ellenállásában megragadható következményeit kell megértenie. Ezek közé tartozik a klasszikus naturalizmus nietzschei kritikája, s ugyanakkor a morálpszichológia naturalizálásának nietzschei igénye, az *ego* és a *self* illuzórikus jellegének leleplezése, valamint a cselekvő szubjektum és a cselekvés elkülönítéséből fakadó episztemológiai hiba pszichológiai jelentőségének észrevételezése, különösen a szabad akarat vonatkozásában és a kauzális gondolkodásnak való alárendelődésben.

Pippin könyvének *Psychology as „the Queen of Sciences”* című első fejezete, címében is utalva a *Túl jön és rosszon* nevezetes helyére, a – Nietzsche pszichológiai alapállásával foglalkozó művekből kihagyhatatlan – 23. aforizmára, főként azzal foglalkozik, hogy milyen szerepet szán Nietzsche a pszichológiának; azzal a kikötéssel, hogy nem alkotható meg a filozófiai pszichológia általános elmélete (p. 2.), mégis, miként válhat „első filozófiává”, tehát hogyan léphet a metafizikai gondolkodás helyére a nietzschei értelemben felfogott pszichológia? Nietzsche mindebben a francia moralisták, Pippin szerint mindenekelőtt Montaigne (p. 8.) kései utódjának tartja magát, s elsősorban az akaratról kifejtett felfogása köti össze nála a pszichológiát és a morálfilozófiát (p. 4.), amellet, hogy összetartja a szerteágazó nietzschei kutatásokat is. A pszichológiáról, mint a tudományok királynőjéről tett, a fejezet címében is idézett kijelentést Pippin kellő érzékenységgel köti össze a *Túl jön és rosszon* bevezetőjének 3. részében, az igazság (p. 13.), valamint a bölcsesség (p. 15.) női mivoltára vonatkozó nietzschei megjegyzésekkel, s ebből a „filozófiai eroticizmus”-tradíció⁴ pszichológiai aspektusainak a nietzschei *amor fati*-ig ható, rövid elemzése következik (pp. 13-21.).

A *What is a Gay Science?* című második fejezetben az első filozófiaként értett pszichológia kérdése az intencionalizmushoz való viszony felől vetődik fel (p. 25.); a filozófiai erotikáról az előző fejezetben megkezdett gondolatmenet pedig kibővül az elköteleződés sokrétű, pszichológiai és intencionális aspektusból egyaránt megragadható kérdésével (p. 26-28.). A korporeális szempontja többször is felbukkan az elemzés

4 Vö. Nietzsche, Friedrich: *Götzen-Dämmerung, Streifzüge eines Unzeitgemässen*, 23.

folyamán (p. 28., 36., 38., 43.), azonban Pippin jóval kisebb korporeális reflektáltságot feltételez Nietzsche-ről, mint amekkorát akár csak a fejezet középpontjába állított *Vidám tudomány* számos helye alapján megállapíthatna.

A *Modernity as a Psychological Problem* című harmadik fejezet Nietzsche hangsúlyozottan képi, figuratív fogalmazásmódjából kiindulva (p. 45.), olyan nevezetes nietzschei toposzokat vizsgál, mint például a *Vidám tudomány* 125., isten halálát bejelentő aforizmája az „őrült emberről”. Pippin itt határozott különbséget tesz a korábbi vizsgálatok – mint amellyel például Sarah Kofman állt elő – és a saját elemzése között. Pippin isten halálának a kérdését a nihilizmus és az értékelés problémájának morálpszichológiai aspektusaival összefüggésben tárgyalja. Az intencionalitás már bevezetett problémája a hit kérdésével összefüggésben kerül további elemzésre (p. 52.).

A negyedik fejezetben, „*The Deed Is Everything* [Das Tun ist alles]” címmel, az intencionalitás-téma kifejléseként, az ágencia-problematika néhány – Nietzsche szempontjából lényeges – rész-aspektusának kibontását követhetjük nyomon. Annak ellenére, hogy ez a fejezet sem a Nietzsche-diskurzus tekintetében, sem pedig Pippin korábbi közleményeihez képest nem tartalmaz újdonságokat, mégis a könyv csúcspontjaként értékelhető. A metaforák előzőleg megkezdett analízisét folytatva (p. 67-70.), Nietzsche híres, a villámnak és a villám fényének, akárcsak a cselekvőnek és a cselekedetnek a tévesen feltételezett elkülöníthetőségéről szóló analógiája képezi a Pippin által elővezetett gondolatmenet középpontját (p. 71-72.). Nietzsche szubjektum-, kauzalitás-, és naturalizmus-kritikája mellett utalásokat kapunk arra nézve is, hogy miként tükröződik Nietzsche ágencia-konceptiója a keresztény etikával szemben elfoglalt pozíciójában (p. 79-82.), s hogyan befolyásolja mindez az ígértétel, az elköteleződés és a felelősség (p. 82-84.) nietzschei konstellációit. Az egyetlen kritikai észrevételem ezzel a fejezettel kapcsolatban az, hogy ez a fejezet lényegében nem más, mint Pippin egy már 2004-ben és 2006-ban is, két jelentős tanulmánykötetben egyaránt közölt tanulmányának⁵ kreatív újraírása, azonban erre sem a könyv szövegében, sem az ahhoz kapcsolódó jegyzetekben, sem az irodalomjegyzékben nem esik utalás.

5 Pippin, Robert B. „Lightning and Flash, Agent and Deed (GM I:6-17)” In: Acampora, Christa Davis (szerk.) (2006) Nietzsche’s On the Genealogy of Morals: Critical Essays, Rowman & Littlefield

A *The Psychological Problem of Self-Deception* című ötödik fejezetben az a fő kérdés, hogy miként ragadható meg filozófiailag a pszichológia, mint első filozófia (p. 85.). Ennek vizsgálata során szóba kerül a tudat és az ösztönök (p. 86.), az intencionalitás és a korporeális (p. 87.) egymáshoz való viszonya, a prereflektivitás problémája (p. 93.), valamint az extra-pszichológiai jelenségek tételezésének nietzschei elkerülése (p. 94.), s mindezeknek a korábbi fejezetek főtémaival alkotott kapcsolata. Ez az a fejezet, amelynek olvastán az az érzésünk támadhat, hogy a „terep” immár készen áll a könyv címében foglalt ígéret beváltására, és az eddigi, a könyv címéhez képest zavaróan szűk fókusz kitérítése után, az eddigiekben összeállított eszköztár segítségével, sor kerülhet egy rendkívül eredeti és nagyívű „*Nietzsche, a pszichológia és az első filozófia*”-interpretáció kibontására. Ám komoly aggodalomra ad okot, hogy e gondolat megfogalmazódása közben azt is észre kell vennünk, hogy Pippin a könyvnek ezen a pontján már túl van jón és rosszon, könyvének öt-hatodán, s a mű legrövidebb, 16 oldalas zárófejezete már aligha lehet elegendő az ígéret beteljesítésére.

A könyv *How to Overcome Oneself: On the Nietzschean Ideal* című hatodik, egyben záró fejezetében Pippin kérdése, hogy az ágencia, az önismeret, az érték, és a filozófiai értelemben vett erotikus vágyakozás viszonylatában elfoglalt nietzschei pozíciók miként találkozhatnak a modernség filozófiájának összetett problémáival? Nevezetesen: számít-e Nietzsche-nek az egyén szabadsága, a filozófiai tradíció által számon tartott klasszikus értelmezések bármelyikének is megfelelő értelemben, s hogyan is fest ez a kérdés az önismeret, a spontaneitás, az önmegvalósítás, az autonómia, a külsődleges kötelmekről való függetlenség, az erkölcsiség, a racionális cselekvés, az autenticitás, a mások tetteivel való „elidegenülés-mentes” azonosulás, a hatalom kérdéseinek a szempontjából? (p. 105.) Végül az önmeghaladás nietzschei követelményét a hatalom akarásával összefonva, s Nietzsche-hez, mint afféle kései „francia moralistához” visszatérve, Pippin megállapítja: Nietzsche-nek sohasem sikerült elérnie azt a fajta vidámságot, derűt („*Heiterkeit*”) és kiegyensúlyozottságot, ami Montaigne írásainak a sajátja volt. Mégpedig azért nem, mert Nietzsche vonzódása annak a felfedezése iránt, hogy milyen eredmények adódhatnak a filozófiai teóriákkal szembeni – Williams által is észrevételezett – teljes bizalmatlanságból, olyan témákhoz vezették őt, amelyeket Pippin könyve is bemutatott. Olyan témákhoz, amelyek nem építenek többé a kauzálisan

Publishers; Pippin, Robert B. „Lightning and Flash, Agent and Deed (I 6–17)”. In: Otfried Höffe (szerk.) (2004) Friedrich Nietzsche: Genealogie der Moral, Akademie Verlag, pp. 47-63.

független, állandó, önmaga számára transzparens, a saját szándékainak és gondolatainak birtokában lévő szubjektumra, hanem mintegy a filozófiai teóriák tükörképét megteremtve, képekben, metaforákban, és hasonlóságokban kibontakozó anti-teóriává dagadnak, amely azonban képtelen kitörni kutatójuk rendszerező ambíciójának csapdájából (p. 121.).

Ha Pippin előtt csak keveset írtak volna Nietzsche és a pszichológia témájáról, továbbá, ha Pippin sem jelentetett volna meg már korábban minden lényegeset abból, amit ebben a könyvében közreadott, akkor e kis könyv minden bizonnyal – a szerző szintézisteremtő szándékával összhangban – az újdonság varázsával hatna. Nietzsche filozófiai pszichológiájának kérdése viszont azon kérdések egyike, amelyek már rögtön, a szekunder Nietzsche-irodalom megszületésének pillanatában beépültek a nemzetközi diskurzusba. 116 évvel Pippin párizsi előadásai előtt, Georg Brandes dán irodalomtörténész – maga Nietzsche által is lelkesedéssel fogadott tematikájú – 1888-as koppenhágai előadásaiban, és a Nietzsche „arisztokratikus radikalizmusáról” szóló előadásokat összefoglaló, 1889-es esszéiben is kellő hangsúllyal utalt rá. Nietzsche-vel folytatott levelezésében, mint a filozófiai vizsgálódások egy különös hatékonyságú, megalapozó jelentőségű eszközét ismerte fel a nietzschei pszichológiában és – Nietzsche személyes egyetértésétől kísérve – egy izgalmas tudomány- és művészeti közti játéktérben lokalizálta annak gyökereit: a francia moralisták és korai pszichológusokon kívül, Nietzsche Dosztojevszkij-élményét, valamint Ibsennel, Strindberggel és Kierkegaard „pszichológiai problémájával” kimutatható párhuzamait vélte meghatározónak az egyéni karakterű nietzschei pszichológiai álláspont bemutatásakor. Brandes és Nietzsche egy olyan meghatározó pszichológiai forrásvidékre is utaltak tehát, amelyről Pippin könyvében még csak említés sem esik.

A „*pszichológus Nietzsche*” azóta is az érdeklődés középpontjában áll, csaknem minden évtizedre vetítve tudunk legalább három-négy olyan, a Nietzsche-diskurzus egészére nézve jelentős munkát említeni, amelynek a címében is szerepel a pszichológia vagy a lélektan valamely fogalma. A pszichoanalízis diadalévei során pedig ez a szám a többszörösére növekedett. A filozófiai gondolkodás egészére nézve meghatározónak tekinthető „nagy”, „nemzeti” Nietzsche-diskurzusok közül, például éppen Pippiné, a mai amerikai diskurzus az, amelynek az egyik (egyébként egyre többet kritizált) alapköve – nevezetesen Walter Kaufmann *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist* (1950)

című műve – hasonlóképp explicit pszichológiai összefüggésekben mutatta be újra, az immár a proto-nácizmus bélyegétől megszabadított nietzschei életművet.

Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy Nietzsche és a pszichológia témája olyan téma lenne, amiben nehéz, túlságosan is nehéz lenne valami újat és jelentőségteljeset mondani. Hiszen Pippin sem képes feledtetni azt, hogy a Nietzsche-kutatás milyen kevésbé használja a kortárs pszichológiát, a kortárs pszichológia pedig milyen kevésbé használja Nietzsche-t, akinek életműve milyen nehezen megközelíthető ezen tudományág mai avantgárdja számára. Holott Nietzsche számos olyan kérdést tárgyal, amelynek a tudományos elemzését épp a morális kérdéseket „újra-fölfedező” kortárs pszichológiai diskurzustól várhatnánk. A filozófia és a pszichológia közötti hídépítésben viszont a filozófusokra hárulna kiemelt szerep. Ezek a hídverések azonban – s erről Pippin könyve is akaratlanul tanúságot tesz – még váratnak magukra.

FEJNÁTHA – EGY FILMRŐL

FILMISMERTETÉS

Gamma Bak (2010): Fejnátha (Schnupfen Im Kopf/Headcold)

Hogyan élhet ma egy pszichiátriai betegként diagnosztizált ember? Ki ő és miért őrrült meg? Egyáltalán: mit jelent megőrizni, mi a téboly, milyen lehet az őrület belülről, és mi látható belőle kívülről? Betegség, állapot, menekülés, vagy valami egészen más? Kérdések, melyek a filmet nézve kavarnak bennem.

Különböző nyelvek (angol, német és magyar), országok (Németország, Kanada, Magyarország) és filmes stílusok között ugrálunk térben és időben. Gammával az 1990-es években fiatal lányként találkozunk, aki az identitását, önmagát keresi családjá árnyékában; majd az idősebb, már mentális betegnek diagnosztizált Gammával a 2000-es években, aki immár betegként mesél azokról az eseményekről, amik ide juttatták őt. Hol játékfilmben vagyunk – Gamma főszereplésével –, hol dokumentumfilmben, amelyben a család, a környezet mesél Gammáról, arról, hogy mások hogyan látják őt, mit látnak belőle; hol pedig egy önvallomásba csöppenünk, egy naplóba, amelynek készítője a kamerán keresztül igyekszik megmutatni önmagát másoknak és saját magának. Vissza-visszatérő motívum az utazás – Gamma legfőbb lételeme ugyanis az úton levés, s úgy tűnik, épp a betegség az, ami hosszabb pihenőt, vagy talán a végállomást jelentheti számára. Folyamatosan úton vagyunk mi, nézők is Gamma világában.

Az, hogy kivé leszünk, mi történik velünk, hogyan látnak minket mások, vagy hogy mi hogyan látjuk a világot, benne önmagunkkal, elválaszthatatlanul a többiektől, akik körülöttünk, velünk élnek, s akik néha ellenségesen, néha támogatóan, néha szinte teljes közönnyel vesznek részt életünkben, és elválaszthatatlanul a környezettől is, ahol éppen vagyunk, amit alakítanak a többiek s mi magunk is. Gamma életének főbb állomásai és szereplői, helyek és emberek villódnak a filmvásznon, otthonok és a család, barátok, akik vele, mellette voltak akkor is, mikor megbolondult.

Eséssel kezdődik a film, Gamma beesik egy lakás ajtaján, és ezt az esést követhetjük végig a film során, le, egészen a legaljáig, a zárt osztályig, ahonnan már nem lehet mélyebbre s tovább zuhanni, hiszen szorosan egy ágyhoz kötözik. Hova kerültünk? A pszichózisokról, a kórházról és a gyógyszerekről szól ez a film, arról, hogyan vált mentális beteggé Gamma, vagy egy lány története ez, aki megpróbál otthonra lelteni, egy biztonságos helyre, ahol nem kell állandóan úton lennie, ahol megpihenhet végre? Meg akarja érteni, mi történt vele, meg akarja találni önmagát, vagy pusztán arra vágyik, hogy végre rá figyeljen mindenki, vele törődjön a család, a barátok, a nagyvilág?

Gamma maga betegségtörténetként meséli a filmet: számára a betegség az, ami életeseményei biztos magyarázatát nyújtja, ami egyfajta menedéket s felmentést adhat önmagának és másoknak is, ahol végre fellélegezhet, megállhat egy pillanatra, s ahol nincs tovább, s hova zuhannia. Olyan ez, mint a nátha, amely a fejben keletkezett, az agy betegsége, amiről senki sem tehet, s amit az orvostudomány a gyógyszerekkel csak kezelni tud, gyógyítani nem. Ha pedig az őrület mindennek ellenére tovább fokozódik, s a beteg kezelhetetlenné válik, akkor végső soron a kórház, a zárt osztály, az ágyhoz kötés marad. Mindez mintha azt mutatná, hogy nincsenek tényleges eszközök a közösségben a téboly betegségeként való kezelésére, csak gyakran megalázó, antihumánus eljárások léteznek, amikkel megpróbáljuk leplezni, takargatni, láthatatlanná tenni, kontrollálni az őrületet, s az őrület hordozóját, a betegnek diagnosztizáltat.

A domináns betegségtörténet mellett más magyarázatok is felsejlenek a filmben. Gamma nem zárja ki a sajátjától eltérő válaszok megjelenését, nem akar részletes receptet adni senki számára sem. Ő csak egy a sok szereplő közül, s mindenki a saját nézőpontjából, szemüvegén keresztül tekint Gammára, a lezajlott eseményekre.

Fontos a családtörténeti szál: Gamma egy 1956 tájéán emigráló zsidó férfi és nő már Németországban született gyermeke. A 20. századi történelem, a családi múlt is a történelem megkerülhetetlen része. Gamma nem beszél magyarul és soha nem élt Magyarországon. Ez azonban úgy tűnik, nem segíti őt a múlttól való elszakadásban, a múlt lezárásában, épp ellenkezőleg: Magyarország mintha folyamatosan egyfajta veszteségként, hiányként jelenne meg a filmben, az otthontalanság egyik alapvető kifejeződéseként. Van egy magyar féltestvére, Zsófia, aki sokáig nem is tudta, hogy Gamma létezik valahol a nagyvilágban.

Kiskorától kezdve mintha állandóan egyik helyről a másikra cipelték volna őt, sokat költözködtek, s úgy tűnik, felnőve is az állandó utazás a legmeghatározóbb (vagy talán az egyetlen ismerős) életforma számára. Gamma Németországban és Kanadában nőtt fel, anyanyelvi szinten beszél németül és angolul, mégis úgy tűnik, hogy otthonra

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

sehol sem lelt igazán. Sokáig az anyjával kettesben élt Németországban, s egy barát elmondása szerint az anya mindig idegen maradt ebben az országban. Gamma Kanadába csak vendégként érkezik a filmben, az érettségi találkozájára. Talán egykor otthona volt ez a hely, de most már csak az emlékek maradtak, a többi elmúlt, véget ért.

Gamma lenne a leggyengébb, legérzékenyebb tagja a családnak? A családi terheltség, az otthontalanság bolondította meg? Az örület menedék számára, egyfajta biztonságos otthon, ahol ismét gyermek lehet az anyja óvó, ápoló gondoskodása mellett, ahova a családi, társadalmi elvárásoktól, az otthontalanságtól menekülhet? Esetleg az örület segítségével, kilépve a család árnyékából, a figyelem középpontjába kerülhet, s végre megmutathatja önmagát másoknak?

2002-től követhetjük végig Gamma betegségtörténetét, ekkor kapta első idegösszeomlását. Megmutatja, hogyan éli meg pszichózisát, mit jelent számára ez a betegség, hogyan változott az élete. Hirtelen kezdődött, egyik napról a másikra nem tudott többé a hétköznapiakban működni, kimenni az utcára, elveszett a biztonságérzete, nem mozgott többé otthonosan az őt körülvevő világban, s mindenáron azt akarta, hogy tartsák bent a kórházban. Az első pszichózisát követően környezete középpontjába került, mindenki elzarándokolt hozzá a kórházba, végre csak rá figyeltek egy pillanatig. Anyja ápolta őt, s ismét gyermekké válhatott, aki mindenféle felelősség nélkül az anyja által teremtett biztonságos világban élhet otthon.

A téboly az identitásvesztés megtapasztalásával jár, Gammának egy új, ellentmondásokkal teli betegidentitást kellett alkotnia. A beteglétet alapvetően megalázóan tartja, a kórház körülményeit embertelennek; a zárt osztályon rendszeresen bepisilt, nem tudott járni egyedül, kimenni a wc-re, fürödni; mindig elesett, lezuhant az ágyról, míg végül napokra az ágyához kötözték. A személyzet nemigen figyelt rá, bár a körmét valaki rendszeresen levágta. Állandóan be volt gyógyszerelve – egy ideig infúzióon keresztül –, s azóta is folyamatosan gyógyszereket kell szednie.

A filmben túlnyomórészt már ezzel a beteg Gammával találkozunk, aki arról mesél, hogyan éli meg betegségét, hogyan tud beszélni, filmet készíteni magáról. Mintha a film terápiaként is működne számára, ami segíthet, de akár árthat is. Belülről mutatja meg magát, ugyanakkor kívülről, a film főszereplőjeként szemlélheti saját magát is, belemerülhet élettörténetébe, s el is távolodhat attól, készítője s ugyanakkor külső

szemlélője is egyszerre élete filmjének, történetének, betegségének. Önmagát kínálja fel nekünk kendőzetlenül, teljes meztelenségében, leghőbb vágya, hogy lássuk, értsük, elfogadjuk őt olyannak, amilyen.

A film legitimebb pillanatában Gamma ruha nélkül, meztelenül jelenik meg, a gyógyszerektől elhízva, mégis gyönyörűen, mint egy festmény. Beállított, tudatosan kitalált, intellektuálisan megalkotott kép ez, a család értelmiségi hagyományaihoz hű alkotás, mégis megkapóan őszinte, intim betekintés Gamma gyógyszerektől megváltozott, elhízott testére, önmagára. Hiszen a betegséggel, az állandó gyógyszereszedéssel nem csak új identitást, hanem új testet is kapott: a fiatal, vékony, vonzó Gamma helyére egy idősebb, kövér, beteg Gamma lépett, egy másik ember, s a filmben tökéletesen nyomon követhetjük ezt a kettősséget, hiszen mindkettőjükkal találkozunk.

Gemma számára a legnehezebb a gyógyszerekkel való együttélés: élni és érezni akar, boldog és szomorú lenni, ennek lehetőségét azonban a betegség, sőt, talán nem is maga a betegség, hanem elsősorban a gyógyszerek, elveszik tőle. A film részletesen bemutatja, hogyan próbál meg leszokni, s végül hogyan kezd el a kísérletezés harmadik napján ismét gyógyszereket szedni.

Vajon hogyan lehet szembenézni mindezzel, az elveszett évekkel, ahogy ő fogalmaz: azzal, hogy neki a család, a gyerekek helyett idegösszeomlásai voltak? Rádöbbedni saját testének átalakulására, szembesülni a gyógyszerek mellékhatásaként bekövetkező elhízással, leszámolni azzal az illúzióval, hogy neki nem számít a vonzó külső, a fiatal test? Hogyan tud együtt élni a betegséggel, hogyan tudja elfogadni ezt az új, idegen testet s identitást?

Gamma jelenleg pszichiátriai betegként filmeket forgat Németországban, megpróbálja ilyenformán feldolgozni a vele és a családjával történeteket, saját élményeit, tapasztalatait, betegségét. Azzal foglalkozik, amit szeret, értelme és célja van életének, s olyan emberek vannak körülötte, akik segítik, támogatják őt.

A film nem követeli meg tőlünk, nézőktől, hogy azonosuljunk a mondanivalójával, mégis bevon minket az örületről folyó diskurzusba. Nem ad kész, végleges válaszokat, ugyanakkor nekünk, nézőknek is felkínálja a lehetőséget, hogy elgondolkodjunk, hogy véleményt alkossunk, hogy választ keressünk a filmben felvetett kérdésre: mi az örület?

Különböző korokban különbözőképp értelmezték a fogalmat, s többféle megközelítés jelenik meg a filmben is. Talán a téboly egyik lényegi meghatározója éppen az, hogy teljes egészében soha sem interpretálható, ezért sokféleképpen magyarázható. Gamma háttérbe szorítja az interpretáció kérdését, ehelyett elsősorban önmagát, saját tapasztalatait mutatja.

Az örület a magyar társadalom számára többé-kevésbé láthatatlan jelenség: amióta egykoron a pszichiátriatudomány keretei közé utalták, az örültek mintha a közösségből, társadalomból száműzve, elkülönítve élnének a pszichiátriai ellátórendszer védőszárnyai alatt. Többnyire félelmetes, veszélyes, kiszámíthatatlan lényekként tekintünk rájuk, akiknek az élményei nem megérthetőek, történeteik másokkal nem megoszthatóak. A *Fejnáthát* nézve azonban úgy tűnik, hogy a téboly élménye is megosztható másokkal, megérthető és átérezhető, olyan tapasztalat, amely gazdagíthatja közös világunkat, s amelyet nem kell feltétlenül kirekeszteni, elfedni, láthatatlanná tenni.

Köszönet Gombos Gábornak és mindenkinek, aki megosztotta velem gondolatait a filmről!